

М. К. ШАРИПОВ

**ҲОЗИРГИ
ЎЗБЕК ТИЛИДА
СЎЗ БИРИКМАЛАРИ
СИНТАКСИСИ
МАСАЛАСИ**

М.К. ШАРНПОВ

ХОЗНПТН

ЎЗБЕК ТИЛДА

СЎЗ БИР

СНТ

АМ

№	36598
М.К. Шаронов	
Бозорчи ўзбек	
тумани	ЎЗ

БИРИКМА ВА СЎЗ БИРИКМАСИ

Сўзларнинг бирикуви ёки «бирикма» иборалари жуда кенг маънода тушунилади. Ҳар қандай сўзларнинг лексик ва грамматик алоқага киришувидан бирикма ҳосил бўлади¹. Масалан: *Ёз охирида Самарқандда кечалари салқин, кундузлари иссиқ бўлади: туш пайтида шабада тоғдан салқин ва роҳатбахш ҳаво келтирмайди* (Ойбек) гапида қуйидаги сўзларнинг бирикканини кўриш мумкин.

Ёз охири; Самарқандда салқин бўлади; Кечалари салқин бўлади; Кундузлари иссиқ бўлади; Иссиқ бўлади; Туш пайти; Туш пайтида келтирмайди; Шабада келтирмайди; Тоғдан келтирмайди; Салқин ва роҳатбахш; Роҳатбахш (роҳат бағишловчи); Салқин ҳаво; Роҳатбахш ҳаво; Ҳаво келтирмайди; Шабада келтирмайди.

Юқоридаги мисолларнинг ҳаммасида ҳам икки ёки ундан ортиқ сўзлар бирикиб бирикма ҳосил қилган. Лекин шу бириккан сўзларнинг ҳаммаси ҳам бир хил қимматга эга эмас. Масалан, *иссиқ бўлади, туш пайти* каби бирикмаларда бир мустақил ва бир мустақил бўлмаган сўзлар бириккан бўлса, қолганларида мустақил сўзлар бирикиб, бирикма ҳосил қилганлар.

Мустақил сўзларнинг бирикувидан ҳам турли хил бирикмалар ҳосил бўлган. Масалан, *роҳатбахш* икки ўзак-негизнинг бирикувидан қўшма сўз ҳосил бўлган. *Салқин* ва *роҳатбахш* бирикмасида икки тенг сўзлар бириккан, улар тенг ҳуқуқли сўзлар бўлиб, бири иккинчисини изоҳламайди. *Шабада келтирмайди* бирикмаси эса эга ва қесимдан ташкил топган бўлиб, гапнинг асосидир. *Салқин ҳаво* бирикмасида эса бири иккинчисини аниқлаш, изоҳлаш учун хизмат қилмоқда ва ҳ. к.

Бундан ташқари тилда *кўнглига тугиб қўймоқ, тўнини тескари киймоқ; бир тан, бир жон бўлмоқ; тоқати тоқ бўлмоқ; қанот қоқмоқ* каби бир лексик маънони ифода этувчи бирикмалар ҳам қўлланилади.

Юқоридаги бирикмалар компонентлари, тузилиши, структураси, маъноси, гапда бажарган вазифалари жиҳатидан бир хил эмас, уларнинг ҳар бири ўз хусусияти ва ўз спецификасига эга. Бу бирик-

¹ Проф. А. Ш. Фуломов сўзларнинг алоқага киришини ифодалаш учун «сўз қўшилмаси» терминини қўллашни таклиф этади. Қаранг: *Ўзбек тили синтаксисининг баъзи масалалари*, «Ўзбек тили ва адабиёти», № 2, 1969, 13 бет.

маларнинг ҳар бири тилшунослик турли бўлимларининг текшириш объектидир².

Юқоридаги бирикмаларнинг ҳаммасида ҳам, уларнинг қандай сўзлигидан қатъи назар, икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг грамматик алоқага кириши, бир-бири билан қўшиливи натижасида турли хил бирикмалар ҳосил бўлган.

Хуллас, тилда бирикмаларнинг тури кўп. Турли маъно ва грамматик хусусиятларга эга бўлган камида икки сўзнинг бирикувидан ҳосил бўлади.

Ҳозирги замон тилшунослигида «бирикма» ва «сўз бирикмаси» терминлари ва бу терминлар билан боғлиқ тушунчалар кўпинча бири-бириндан фарқланмайди, бир-бирига аралаштириб қўлланади ёки бир-бириндан етарли даражада чегараланмайди³. Бу парса рус тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам, умуман лингвистик адабиётларнинг кўпчилигида ҳам учрамоқда. Ҳатто рус тилшунослигида сўз бирикмаси назариясини ишлаб чиққан ва бу соҳада жуда кўп иш қилган акад. В. В. Виноградовнинг ўзи ҳам айрим ҳолларда «сўз бирикмаси» терминини кенг маънода «бирикма» маъносида қўллайди⁴.

«Словосочетание» («Сўз бирикмаси») термини пайдо бўлганга қадар «сочинение» (М. В. Ломоносов, М. Смотрицкий, А. Никольский, А. Павловский ва бошқалар) ва «словосочинение» (И. Орнатовский, Н. Греч ва бошқалар) терминлари қўлланиб келинган⁵. «Словосочетание» («Сўз бирикмаси») термини тилшунослик фанига биринчи марта А. Х. Востоков томонидан киритилади.

«Словосочетание» («Сўз бирикмаси») термини пайдо бўлганидан сўнг тилшуносликда турли тушунчаларни ифодалаш учун қўлланиб келди. Масалан, гап вазифасида қўлланувчи айрим мустақил сўз (А. М. Пешковский), аниқловчи ва аниқланмиш вазифасида қўлланувчи икки мустақил сўзнинг бирикуви (Ф. Ф. Фортунатов, М. Н. Петерсон, А. М. Пешковский ва бошқалар), гапнинг бир қисмини ташкил этувчи бир неча сўзнинг бирикуви (А. А. Шахматов), айрим содда ёйиқ гаплар ва ҳатто мураккаб синтактик тузилувлар, яъни ҳар қандай мустақил сўзлар ва уларнинг эквивалентларининг бирикуви (А. В. Добняш, Ф. Ф. Фортунатов, М. И. Петерсон, А. М. Пешковский ва бошқалар) ва ҳ. к.

Ҳозирги кунда ҳам «сўз бирикмаси» термини остида қандай тушунча ифода этилиши ҳақида турлича курашлар ва фикрлар мавжуд.

² Қаранг: М. М. Г у х м а н. Глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетаний частичного и полного слова. Сб. Вопросы грамматического строя, М., 1955, стр. 328.

³ Қаранг: Т. А. Б е р т а г а е в. Сочетание слов и аналитическая конструкция, Сб. Аналитическая конструкция в языках различных типов, М.—Л., 1965, стр. 122.

⁴ Қаранг: В. В. В и н о г р а д о в. Вопросы изучения словосочетаний, ж. «Вопросы языкознания», № 3, 1954, стр. 12—13.

⁵ «Словосочетание» («Сўз бирикмаси») термини ўрнида «группа слов» («сўзлар группаси») терминини қўллаш ҳоллари ҳам учрамоқда. Қаранг: М. В. А н д р е е в с к а я. Вопросы синтаксиса немецкого языка. М.—Л.: 1950, 5—9-бетлар.

Масалан, А. И. Моисеев сўз бирикмаларини жуда кенг маънода тушунади. Унинг фикрича, ҳар қандай сўзларнинг бирикувидан сўз бирикмаси пайдо бўлади. Фразеологизмлар, сўз бирикмаси формасидаги номинант бирликлар — терминлар, топонимлар; эргаш ва тенг бирикмалар, мустақил ва ёрдамчи сўзларнинг қўшилуvidан пайдо бўлган сўз бирикмалари деб атайди⁶.

Акад. В. М. Жирмунский мустақил сўзларнинг қўшилуvidан пайдо бўлган бирикмаларни ҳам, мустақил ва ёрдамчи сўзларнинг қўшилуvidан пайдо бўлган бирикмаларни ҳам сўз бирикмалари дейди ва айтадики, бирикмаларни сўз бирикмаси ва оддий бирикма деб фарқлаш ўзини оқламайдиган терминологик педантизмдир⁷. Сўз бирикмаларига бундай қараш бошқа авторларда ҳам учрамоқда⁸.

Ҳозирги лингвистик адабиётларда кўпинча «сўз бирикмаси» термини тор маънода — сўзларнинг грамматик бирикувининг маълум бир тури ва кенг маънода — умуман сўзларнинг грамматик бирикуви каби икки хил маънони ифодалаш учун қўлланмоқда.

«Сўз бирикмаси» терминини бундай икки маънода қўллаш анчагина чалкашлик ва ноаниқликка сабаб бўлмоқда. Шунинг учун «сўз бирикмаси» ва «бирикма» терминларига ва улар билан боғлиқ бўлган тушунчаларга аниқлик киритиш, уларни бир-биридан фарқлаш ва чегаралаш зарурияти туғилмоқда⁹.

Сўзларнинг ўзаро лексик ва грамматик алоқага киришуvidан қўшилуvidан умуман бирикма пайдо бўлади. Шунинг учун «бирикма» кенг маънони — ҳар қандай икки ёки undan ортиқ сўзларнинг лексик-семантик ва грамматик алоқага киришуvidан пайдо бўлган бутунлиқни билдиради. Лекин барча бирикмалар бир хил эмас. Улар тузилиши, компонентларининг ўзаро муносабати, тилда бажарган вазифаси, спецификаси ва ҳ. к. хусусиятларига кўра бир-бирларидан фарқлидирлар. Шунинг учун «бирикма» термини кенг маънода, «сўз бирикмаси» терминини бирикмаларнинг фақат бир турига нисбатан қўлланиш керак.

⁶ А. И. Моисеев. К типологии словосочетаний в русском языке. Программа и тезисы докладов к IX научно-методической конференции северо-западного зонального объединения кафедр русского языка педагогических институтов, ч. 1, Л., 1967, стр. 36.

⁷ В. М. Жирмунский. О границах слова, Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963, стр. 23—24; Яна шу автор: Об аналитических конструкциях. Сб. Аналитические конструкции в языках различных типов, М.—Л., 1965, стр. 9.

⁸ Қаранг: Я. В. Лоя. К изучению проблем синтаксиса современного русского языка. ИДВШ, филологические науки, № 4, 1962, стр. 202; М. И. Стеблен-Каменский. Грамматика норвежского языка. М.—Л., 1957, стр. 21; А. П. Поцелуевский. Основы синтаксиса туркменского литературного языка, Ашхабад, 1943, стр. 16; Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 203 ва бошқалар.

⁹ Қаранг: Ф. Г. Мазур. К вопросу о термине «словосочетание»; Термин «словосочетание» и «член предложения», Ученые записки Кабардино-балкарского гос. университета, вып. 32, 1966.

СУЗ БИРИКМАСИ

Сўз бирикмалари назарияси совет тилшунослигида кейинги йилларда акад. В. В. Виноградов томонидан ишлаб чиқилди. Ҳозирги тилшунослик фанида сўз бирикмаларига акад. В. В. Виноградов томонидан берилган таъриф сўз бирикмаларининг моҳиятини оқибатда энг мос таъриф сифатида қабул қилинмоқда.

Сўз бирикмаси предмет, ҳаракат бирлиги ва ҳ. к. ларни ифода-лаш қобилиятига эга бўлган, ягона мураккаб маъноларни ифода-лайдиган, синтактик жиҳатдан ташкил топган ва семантик томондан бир бутун ҳисобланган икки мустақил сўзнинг бирикувидир¹. Сўз бирикмалари ягона, лекин бўлинган тушунча ёки тасаввурларни ифода этиш учун хизмат қилувчи икки ёки ундан ортиқ мустақил сўзларнинг бирикувидан ташкил топган грамматик бирликдир².

Сўз бирикмалари камида икки лексик маънога эга бўлган сўзнинг ўша тилнинг қонун-қоидаларига кўра бирикувидан ташкил топувчи мураккаб грамматик бутунликдир. У бир бутун, шу билан бирга, қисмларга бўлинувчи маънони ифода этувчи грамматик бирлик (Сўз бирикмаси бутун, яхлит бир маънони ифода этиш билан бирга, унинг таркибидаги сўзлар компонентлари маълум лексик маъноларни ҳам ифода этишлари керак).

Сўз бирикмаларининг компонентлари эркин тарзда муносабатга киришади, шунинг учун сўз бирикмалари эркин синтактик конструкциядир. Сўз бирикмалари эркин синтактик конструкция бўлганлиги учун бир сўз турли гапларда жуда кўп сўзлар билан муносабатга кириша олади ва турли хил сўз бирикмалари ҳосил қила олади. Лекин ҳар қандай икки ёки ундан ортиқ мустақил сўзларнинг бирикувидан ҳамма вақт сўз бирикмаси ҳосил бўлавермайди, Сўз бирикмаси бўлиш учун унинг таркибидаги сўзлар маъно ва грамматик жиҳатдан муносабатга кириши ва қисмларга бўлинувчи бир бутун, яхлит маънони ифода этиши шарт.

¹ В. В. Виноградов. Вопросы изучения словосочетаний, ВЯ, 1954, № 3, стр. 10.

² Грамматика русского языка, т. II, синтаксис, ч. I, М., Изд-во АН СССР, 1954, стр. 6.

Сўз бирикмасининг маъноси сўзга нисбатан яхлит, лекин унга нисбатан тор бўлади. Маълумки, сўзда умумлаштирувчилик хусусияти мавжуд. У бир турдаги предмет, белги ёки воқеа-ҳодисаларни умумлаштириб ифодалайди. Шунинг учун ҳам В. И. Ленин тилда фақат умумийлик бор, ҳар қандай сўз (нутқ) умумлаштиради, деб айтган. Масалан, *уй* сўзи одам яшаш ёки ишлаш учун хизмат қилувчи жой маъносини билдирувчи предмет номидир. Шу хилдаги предметларнинг ҳаммаси ҳам *уй*. Бу сўз шу хилдаги предметларнинг ҳаммасини умумлаштириб, кенг маънода қўлланади. *Уй* сўзининг олдидан турли аниқловчиларни келтириш билан сўз бирикмалари ҳосил қилинганда (*баланд уй, паст уй, катта уй, кичик уй, чиройли уй, бир қаватли уй, беш қаватли уй, янги уй, эски уй* ва ҳ. к. каби) *уй* сўзининг маъноси яхлитлашади, конкретлашади ва тораёди, яъни у энди умуман бир турдаги предметларни умумлаштириб эмас, шулардан фақат бирини ажратиб кўрсатади. *Пальто* сўзи кийимнинг бир турини билдирувчи сўз, лекин унинг олдидан аниқловчи келтириб, сўз бирикмаси ҳосил қилинганда (*қишлоқ пальто* каби) энди ҳар қандай ташқи кийимни эмас, ташқи кийимнинг бир турини, фақат қишда кийиладиган қалин пальтони билдиради.

Шундай қилиб, сўз умумни, умумий маънони билдирса, сўз бирикмаси уни конкретлаштириб, конкрет ва яхлит маънони билдиради.

Сўз бирикмаларининг маъноси сўз бирикмаси компонентларининг семантик маъносига кўп жиҳатдан боғлиқ. Бир хил тузилишга эга бўлган ва бошқарувчи сўзи бир хил бўлган икки сўз бирикмаси турли маъноларни ифодалаши мумкин. Масалан, *қалам ушламоқ*, *балиқ ушламоқ* сўз бирикмаларининг ҳар иккисидан ҳам бошқарувчи сўз бир хил — *ушламоқ*, бошқарилувчи сўзларнинг ҳар иккиси ҳам от, ҳар иккала сўз бирикмаси ҳам бир хилда тузилган, лекин маънолари бутунлай бошқа. *Ушламоқ* сўзи ҳам турли маъноларни ифода этмоқда. Бу ўринда бир хил тузилишга эга бўлган ва бир хил бошқарувчи сўздан ташкил топган сўз бирикмаларининг турли маъноларга эга бўлиши бошқарувчи компонентнинг қандай семантик типдаги от билан алоқага кираётганига боғлиқдир³.

Сўз бирикмасининг маъноси фақат етакчи — бошқарувчи сўзининггина маъносига боғлиқ бўлмай, бошқарилувчи компонентнинг семантик маъносига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Ҳар қандай икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг ўзaro бирикувидан сўз бирикмалари ҳосил бўлавермайди.

Бир сўз иккинчи сўз билан бирикиб сўз бирикмаси ҳосил қилишда фақат ўша бирикаётган сўзларнинг қандай сўз туркумига мансублигига эмас, балки уларнинг лексик маъноларига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқдир. Ҳар бир сўз маълум семантик группа билан боғланган бўлиб, ўша группа сўзлар билангина бирикиб сўз бирикмаси ҳосил қилади. Масалан, *ўқимоқ* феъли қуйидаги семантик группа сўзлар билан бирикиши мумкин:

³ Қараг: О. С. А х м а н о в а. Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, стр. 167.

китоб, газета, журнал... ўқимоқ;

мактабда, институтда... ўқимоқ;

қунт билан... ўқимоқ;

қшида, ёзда... ўқимоқ;

тез, секин... ўқимоқ;

кўп, оз... ўқимоқ;

ёддан... ўқимоқ ва ҳ. к.

Ўчирмоқ феъли:

ёнгини

овозни

хатни

доскани

рўйхатдан ва ҳ. к.

ўчирмоқ.

Айрим сўзлар бундан ҳам оз, айримлари кўпроқ группа сўзлар билан бириқиши мумкин.

Кўп маъноли сўзлар эса ифодалаган лексик маъноларига кўра турли группа сўзлар билан бирикадилар. Масалан, *пахта термоқ, гишт термоқ* бирикмаларида *термоқ* феъли турли хил маъноларни ифода этмоқда. *Бош пахта, бош терим, бош вазифа* каби сўз бирикмаларидаги *бош* сўзи «асосий», «биринчи, галдаги» деган маънони билдирмоқда. *Бош* сўзи ана шу маънода, албатта, *пахта* сўзи билан бириқиб сўз бирикмаси ҳосил қила олмайди.

Бир хил грамматик тузилишга эга бўлган, бир хил сўз туркумларидан ташкил топган, ҳатто тобе ва ҳоким компонентлари бир хил сўзлардан бўлган бирикма ўрни билан сўз бирикмаси бўлиши ва ўрни билан сўз бирикмаси бўлмаслиги ҳам мумкин. Агар мураккаб грамматик бутунликнинг — сўз бирикмасининг ҳар бир элементи бирор мураккаб предмет, белги, воқеа-ҳодиса ва шу кабиларнинг турли томон ва белгиларини алоҳидадан ифодаласа, у тақдирда сўз бирикмаси бўлади. Аксинча, мураккаб грамматик бутунлик бутунлигича бирор предмет, белги, воқеа-ҳодиса ва шу кабиларни билдирса, у тақдирда сўз бирикмаси эмас, қўшма сўз бўлади. Масалан, *оқ уй* бирикмаси икки хил қўлланиши мумкин: *оқ уй (у Ленин кўчасидаги тўрт қаватли оқ уй да яшайди)* — сўз бирикмаси.

Оқ уй (АҚШ президентининг саройи) (Президент совет делегацияси бошлиғини Оқ уйда қабул қилди) — қўшма сўз

Шунингдек: *оқ қоғоз, оқ девор, оқ кўйлак, оқ бадан, оқ тан, оқ соч* ва ҳ. к. лар — сўз бирикмалари; *оқ қанд, Оқ армия, Оқсой, Оқ-қўрғон, оққуш, оқўрик, оқ шеър* ва ҳ. к. лар — қўшма сўзлар, сўзнинг мураккаб эквивалентларидир. Бундай ҳолларда бирикмалар номинатив характериға кўра аниқланиши керак.

Сўз бирикмаси гап таркибига киради. У гапдан ташқарида яшамайди. Сўз бирикмалари номинатив характериға эга бўлиб, гап таркибида маълум номинатив функцияни бажариш учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам у тилнинг номинатив воситаларидан биридир.

Бу жиҳатдан сўз бирикмалари сўзга яқин туради ва тилда сўз бажарган номинатив функцияларни бажаради. Лекин сўз предмет,

воқеа-ҳодиса ва шу кабиларнинг содда номини ифодаласа, сўз бирикмалари, одатда, икки ёки ундан ортиқ сўзлардан ташкил топган бўлиб, предмет, воқеа-ҳодиса, турли процесслар ва шу кабиларнинг мураккаб номини билдиради, яъни у бутун, шу билан бирга бўлинган тушунча ва тасаввурларни ифодалайди. Масалан, қиёсланган: *коммунизм — илмий коммунизм; байроқ — қизил байроқ, Узбекистон республикасининг байроғи; асар — илмий асар, бадиий асар, гоявий асар; республика — Совет социалистик республикаси, демократик республика, халқ республикаси, буржуа республикаси* ва ҳ. к. лар. Бу сўз бирикмаларининг таркибига кирувчи сўзларнинг ҳар бири алоҳида тушунча ва тасаввурларнинг айрим элементларининггина ифода этмоқда⁴.

Сўз бирикмалари икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг аналитик йўл билан бирикувидан ҳосил бўлувчи синтактик бутунликдир. Сўз бирикмалари таркибига кирувчи сўзларнинг бири бош (ҳоким) сўз бўлиб, иккинчиси эса эргаш (тобе) сўздир. Эргаш сўз бош сўзнинг ҳамма вақт бирор жиҳатдан изоҳлаш учун хизмат қилади. Шунга кўра сўз бирикмалари сўзларнинг эргашини йўли билан алоқага қиришувидан пайдо бўлади. Бу эса сўз бирикмаларининг энг характерли хусусиятларидан биридир.

Бош (ҳоким) сўз ўзининг хусусиятларига эга: у ҳамма вақт лексик маънога эга бўлган сўзлардан бўлади; сўз бирикмаларининг маъно ва грамматик маркази саналади; бош сўзнинг қайси сўз туркумидан эканлиги сўз бирикмаларининг қурилишида, унинг турли моделларининг ясалишида асосий роль ўйнайди. Сўз бирикмаларининг структураси, асосан, ана шунга боғлиқ; бош сўз сўз бирикмасининг асосий маркази, эргаш (тобе) сўзнинг формаси ҳам бош сўз талабига кўра ўзгаради; бош сўз қайси сўз туркумига тааллуқлигига кўра маълум группа сўзлар билангина муносабатга кира олади. (Масалан, от иккинчи от билан муносабатга кириша олади, лекин равиш билан муносабатга кириша олмагани каби) ва ҳ. к. лар.

Сўз бирикмаларининг энг характерли хусусиятларидан яна бири уларнинг эркин бирикмалигидир. Лексик маъноларга эга бўлган сўзлар турли грамматик воситалар ёрдамида ўзаро бирикиб, мураккаб, лекин бўлинган тушунчаларни ифодаловчи синтактик бутунлик вужудга келади. Нутқ процессида сўзловчи ўз фикрини баён этиш учун зарур бўлган сўзларни бир-бири билан боғлаб сўз бирикмалари ҳосил қилади ва улардан ўз нутқида фойдаланади. Шунинг учун сўз бирикмаларида сўзларнинг бир-бири билан бирикиши ва қандай сўзларнинг бирикиши нутқ моментининг ўзида содир бўлади.

Юқорида айтилганидек, бир сўз фақат иккинчи бир сўз билангина бирикиб сўз бирикмаси ҳосил қилиши шарт эмас, ҳар бир сўз

⁴ Қаранг: Е. В. Кротевич. Словосочетание как строительный материал предложения. Вопросы славянского языкознания, кн. 4, Изд-во Львовского университета, 1955, стр. 59.

маълум семантик группа сўзлар билан бирикиб, бир неча сўз бирикмалари ҳосил қилиш мумкин.

Сўз бирикмалари эркин бирикма бўлганлиги ва сўз бирикмалари компонентлари ўз лексик маъноларини сақлаган бўлганлиги учун уларнинг ҳар бири гап таркибида маълум вазифани бажаради ва гап бўлаги саналади.

Сўз бирикмалари икки ёки ундан ортиқ лексик маънога эга бўлган сўзларнинг ўзаро синтактик алоқасидан вужудга келади. Шунга қўра сўз бирикмаси содда — икки сўздан иборат бўлмоғи, мураккаб — иккидан ортиқ сўзлардан иборат бўлмоғи мумкин. Лекин сўз бирикмаларининг характерли хусусиятларидан яна бири шундаки, у неча сўздан ташкил топишидан қатъи назар, бинарлик хусусияти сақланади. Сўз бирикмаларининг асосини ҳам ана шу икки бўлақлилиқ ташкил этади. Сўз бирикмалари таркиби қанча мураккаб бўлмасин, барибир, бинарлилиқ хусусияти сақланади. Масалан, *қизил духоба дўппили ёш бола; қизил духоба; духоба дўппи; дўппили бола; ёш бола.*

Шундай қилиб, сўз бирикмалари икки ёки ундан ортиқ лексик маъноларга эга бўлган сўзларнинг ўзаро синтактик муносабатига киришиб, эркин бирикма ҳосил қилувидан вужудга келади ва бутун, яхлит, лекин сўзга нисбатан тор, конкрет маъноларни ифодаловчи синтактик бутунликдир.

СЎЗ БИРИҚМАСИ ВА СЎЗ

Сўз ҳам, сўз бирикмалари ҳам тилда жуда катта аҳамиятга эга бўлган бирликлардир. Сўз ва сўз бирикмалари ўртасида кўп жиҳатдан ўхшашликлар мавжуд. Бу ўхшашликлар, асосан, қуйидагилардан иборат.

1) Тил — сўз тили, тилнинг асосини сўзлар ташкил этади. Лекин ҳар бир сўз конкрет бир маъно ифодалагани билан, ҳали у тил эмас. Сўзлар бир-бирлари билан муносабатга киришиб гап бўлгандагина тугал маъно ифодалядилар ва тил — тил шаклига киради. Лекин сўзлар гап таркибида худди мунчоқни ишга терган каби бирикмайдилар, улар группалашади, сўз бирикмалари деб аталувчи маълум қурилиш характериға эга бўлган сўз группалари ўзаро бирикади¹. Сўзларнинг ана шундай бирикувларидагина гап пайдо бўлади. Хуллас сўзлар гап ичидагина яшайдилар ва шундагина катта аҳамиятга молик бўладилар.

Бу жиҳатдан сўз бирикмалари ҳам сўзларға жуда яқин туради. Улар ҳам нутқда, гапда яшайдилар².

2) Сўзлар тилда номинатив восита бўлиб, одатда, бирор предмет, воқеа-ҳодиса, турли процесслар, белги ва ҳ. к. ларни ифодалаш учун хизмат қиладилар. Сўз бирикмалари ҳам тилда худди шундай вазибаларни бажарувчи номинатив воситалардир³. Бу жиҳатдан сўз ва сўз бирикмалари бир-бириға жуда яқиндир. Лекин сўз бирикмалари икки ёки ундан ортиқ, асосан, мустақил сўзлардан ташкил топиб, бирор ягона (мураккаб) лекин бўлинган тушунчаларни ифодалядилар⁴. Акад. В. В. Виноградов сўз бирикмаларининг бу ху-

¹ Қаранг: А. С. Бархударов. Структура простого предложения в современном английском языке. М., 1966, стр. 12—13.

² Қаранг: О. С. Ахманова. Словосочетание в современном английском языке, Известия АН СССР. ОЛЯ, т. IX, вып. 6, М.—Л., 1950, стр. 485—486.

³ Қаранг: В. В. Виноградов. Вопросы изучения словосочетаний. ВЯ, № 3, 1954, стр. 3; О. С. Ахманова. Словосочетание. Сб. Вопросы грамматического строя. М., 1955, стр. 454 ва бошқалар.

⁴ Қаранг: Грамматика русского языка, т. II, синтаксис, ч. 1, М., 1954, стр. 6.

сусиятларига кўра, уларни «фразеологик бирликларнинг эркин эквиваленти» деб атайди⁵.

Ҳақиқатда ҳам сўз бирикмалари сўзлар каби номинатив функцияларни бажара оладими? Бу ҳақда турли фикр ва қарашлар мавжуд.

Г. Голетниани сўз бирикмалари сўзлар каби тилнинг номинатив воситаси эмас. Агар сўз бирикмалари сўзлар каби предмет, воқеа-ҳодиса ва процессларни ифодалаш учун хизмат қилувчи восита бўлсалар, унда сўз ва сўз бирикмалари ўртасига тенглик белгисини қўйишимиз керак бўлар эди. У тақдирда сўз ва сўз бирикмалари ўртасидаги чегара йўқолган бўлар эди, дейди⁶.

Я. В. Лоя, сўз бирикмалари номинатив бирлик эмас, гапнинг элементиدير, деб атайди⁷.

Қуйидаги мисолга мурожаат қилиб кўрайлик:

Хоразм областининг қорақўлчилари беш йилликнинг учинчи йили маррасига эришдилар. Улар давлатга қорақўл тери сотиш планини муддатидан илгари бажардилар. («С. Ўзб»). Биринчи гапда гапнинг эгаси сўз бирикмаси (Хоразм области қорақўлчилари) орқали ифодаланган. Иккинчи гапда эса бир сўз билан (улар) ифодаланган. Ҳар иккаласи ҳам гапда бир хил маъно ва бир хил вазифада қўлланган. Лекин фарқ шундаки, биринчи гапда эга сўз бирикмаси — уч сўздан ташкил топиб, мураккаб тушунчани ифодаламоқда. Лекин, шу билан бирга, сўз бирикмаси таркибидаги ҳар учала сўз ҳам лексик маъноларга эга бўлган мустақил сўзлар бўлганлари учун уларнинг ҳар бири маълум тушунчаларни ифодаламоқда. Иккинчи гапда эса унинг вазифасини бир сўзнинг ўзингина бажарган. Бу сўз умумий тушунчани ифодалаган бўлса, сўз бирикмаси унга нисбатан конкрет тушунчани билдирмоқда.

Кўринадики, сўз бирикмасининг вазифаси бир сўз ва, аксинча, бир сўзнинг вазифасини сўз бирикмаси бажариши мумкин. Шундай экан, сўз бирикмалари ҳам сўз каби номинатив функцияни бажаради.

Номинатив вазифалари жиҳатидан сўз бирикмалари ва сўзлар ўртасидаги ўхшашликни тан олиш улар ўртасига тенглик аломатини қўйиш ёки улар ўртасидаги чегарани йўқотишга олиб келади, деган хулоса чиқмайди. Чунки сўз ва сўз бирикмалари тузилиши, лексик, грамматик хусусиятларига кўра тубдан фарқ қиладиган тил категорияларидир.

⁵ В. В. Виноградов. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, её эклектизм и внутренние противоречия, сб. Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950, стр. 42.

⁶ Г. Голетниани. Словосочетание как предмет синтаксиса, Труды Тбилисского университета, 65. 1957, стр. 252.

⁷ Я. В. Лоя. К изучению проблем синтаксиса современного русского языка, ИДВШ, филологические науки, № 4, 1962, стр. 202. Бу ҳақда яна қаранг: Проф. М. З. Закиев. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963. стр. 100, Х. Халияров. Именные словосочетания в современном узбекском языке, АКД, Самарканд, 1966, стр. 7 ва бошқалар.

Бирор тушунча сўз орқали ифодаланганда бир сўз шитирок этади. Сўз бирикмасида ҳам худди сўз каби бирор тушунча ифодаланади, лекин бу тушунча бир сўз билан эмас, лекин ва грамматик жиҳатдан алоқага киришган бирдан ортиқ сўзлар — сўз бирикмалари орқали ифода этилади.

Сўз бирикмаларининг бу хусусияти туфайли, улар (сўз бирикмалари) бир тушунчани ифодалайдими ёки тушунчалар йиғиндисен, суммасини ифодалайдими, деган савол туғилади.

М. Н. Г од е р бу ҳақда шундай дейди: Сўз бирикмаси бирор воқеа-ҳодисани, у ҳақдаги тушунчани ифодалайди. Лекин бу тушунча содда тушунча эмас. У ягона тушунча бўлиши билан бирга, тушунчаларининг бирикувидан ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар бири бутун сўз бирикмаси орқали ифодаланган тушунчадан фарқ қилади, масалан, «тўғри бурчаклик учбурчак» сўз бирикмаси орқали ифодаланган тушунча икки тушунчанинг бирикувидан ташкил топган: «тўғрибурчаклик» ва «учбурчак». Бундай тушунчани таркибли (составной) тушунча деб аташ мумкин⁸.

А. Ф. Д е м ь я н е н к о, сўз бирикмаси бўлинган тушунчани ифодалайди, лекин бу унинг (тушунчанинг) бутунлигига зарар етказмайди. Ва, ҳақиқатан ҳам, таркибли тушунчанинг диалектикаси шунидан иборатки, унинг конструктив асосий белгиси — бу умумдаги яккаликдир, дейди⁹.

Ҳақиқатда ҳам сўз бирикмаси таркибидаги сўзлар — сўз бирикмасининг компонентлари ҳар бири маълум бир тушунчаларни — бўлинган тушунчаларни ифодалайди. (Шунинг учун ҳам сўз бирикмалари лексик маъно ташувчи сўзларнинг бирикувидан ташкил топади). Шу билан бирга сўз бирикмаси бутунлигича бир бутун, мураккаб тушунчани ифодалайди. Масалан, *пионерлар саройи, тўқимачилар саройи, нефтчилар саройи, партия комитети, комсомол комитети, шаҳар комитети, район комитети, ижроия комитети* ва ҳ. к. Бу сўз бирикмаларининг ҳар бири бир мураккаб тушунчани ифодаласа, уларнинг компонентлари эса мураккаб тушунчанинг элементларини ифодаламоқда.

Шундай қилиб, сўз бирикмаси тушунчалар йиғиндисидан ташкил топган бир бутун, мураккаб тушунчани ифодаловчи грамматик категория, синтактик бирликдир.

Сўз бирикмалари сўзлар каби номинатив функцияларни бажарганлари учун сўзлар каби гап таркибида ҳам, гапдан ташқарида ҳам қўллана оладилар. Гапдан ташқари сўз бирикмалари айниқса сарлавҳалар («Совет Ўзбекистони» газетасининг 17 май 1968 йилги сонида «Ўзбекистон партия активининг йиғилиши», «шонли сана», «қардош оила», «колхоз қудрати», «водий қиёфаси», «архив ахбороти», «қизил директор», «биринчи боғбон», «қозоқ қўшиқлари», «саҳро солномаси», «қалб тўрида», «комсомоллар сафарбарлиги»

⁸ Н. М. Г о д е р. О логической структуре понятия, выраженного словосочетанием. сб. Логико-грамматические очерки, М., 1961, стр. 49.

⁹ А. Ф. Д е м ь я н е н к о. Типы словосочетаний в русской письменности конца XVII начала XVIII в., Киев, 1967, стр. 27.

ва ҳ. к.) газета ва журналларнинг номлари («Совет Ўзбекистони», «Ёш Ленинчи», «Ленин учқуни», «Наманган ҳақиқати», «Шарқ юлдузи» ва ҳ. к.), турли китобларнинг номлари («Олтин водийдан шабадалар», «Қуёш қўшиғи», «Қутлуг қон», «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Кишиларимиз қиссаси» ва ҳ. к. лар), турли ташкилотларнинг номлари (Ўзбекистон Маориф министрлиги, шаҳар партия комитети, район ижроия комитети, область қишлоқ хўжалик бўлими ва ҳ. к.) ва ҳ. к. ларни ифодалашда жуда кенг қўлланади. Сўз бирикмаларининг бу хусусияти улар тилда номинатив функцияларни бажарувчи восита сифатида кенг қўлланишидан далолат беради.

Сўз бирикмаларининг барча типлари ҳам предмет, воқеа-ҳодиса, белги, турли процесслар ва ҳ. к. ларнинг номларини ифодалаб, номинатив функцияларда қўллана оладилар. Сўз бирикмалари сўзлардан, ҳатто сўз бирикмаларига кўп жиҳатдан яқин турувчи қўшма сўзлардан тубдан фарқ қилишларига қарамай, тилда сўзлар каби номинатив функцияларни бажарадилар ва бу жиҳатдан сўзларга яқин турадилар.

3) Худди сўзлар каби сўз бирикмаларида ҳам предикативлик хусусияти йўқ. Предикативлик фақат гапгагина хос бўлиб, агар сўз бирикмалари ҳам предикативликка эга бўладиган бўлса, у тақдирда сўз бирикмаси гапга айланади. Шунингдек, сўз бирикмалари ва сўзлар учун модаллик, шахс, замон категориялари ҳам хос эмас. Бу категориялар фақат гапгагина хосдир.

4) Сўзлар лексик, грамматик хусусиятларига кўра, одатда, сўз туркумларига ажратиладилар, классификация қилинадилар.

Сўз бирикмалари камида икки сўзнинг бирикувидан ташкил топиб, улардан бири бош сўз саналади. Бош сўз сўз бирикмасининг асосини, ядросини ташкил этади. Бош сўз қандай сўз туркумига мансуб сўз билан ифодаланганлигига кўра сўз бирикмалари ҳам классификация қилинади (отли бирикмалар, феълли бирикмалар, равишли бирикмалар ва ҳ. к.) Демак, сўз бирикмаларининг классификацияси сўзларга, уларнинг лексик, грамматик хусусиятларига боғлиқ. Бу эса сўз ва сўз бирикмалари ўртасида боғлиқлик, яқинлик борлигидан далолат беради ва уларни бир-бирларига яқинлаштиради.

5) Сўзлар турланадилар, тусланадилар — ўз формаларини ўзгартирадилар. Сўзларга хос бўлган бу хусусият сўз бирикмаларида ҳам сақланади. Сўз бирикмаларининг бош сўзи сўз бирикмаси таркибида ҳам турланиш, тусланиш — форма ўзгартириш хусусиятини сақлайди. Натижада сўз ва сўз бирикмаларининг парадигмаси вужудга келади¹⁰. Қиёсланг: *китоб* — *китоблар*, *китобим*, *китобинг*, *китоби*, *китобимиз* ва ҳ. к. *Менинг китобим*, *сенинг китобинг*, *унинг китоби*, *бизнинг китобимиз*, *сизнинг китобингиз*; *мактабга бордим*, *мактабга борди*, *мактабга бордик* ва ҳоказо.

¹⁰ Қаранг: Н. Н. Прокопович. Словосочетание в современном русском литературном языке, М., 1966, стр. 52.

6) Барча тилларда, шунингдек, ўзбек тилида сўзлар янги сўзларни ясашда асосий база бўлиб, хизмат қиладилар. Сўзлардан фонетик, лексик, морфологик, синтактик ва ҳ. к. йўллар билан янги сўзлар ясалади. Бу хусусият сўз бирикмаларига ҳам тааллуқлидир. Сўз бирикмалари ҳам тилда янги сўзлар ясаш процессида катта роль ўйнайди.

7) Сўз бирикмалари сўзлар каби гап таркибида ажратилган бўлак бўлиб кела оладилар. (Ажратилган бўлақлар ёлғиз сўзларга нисбатан, кўпинча сўз бирикмаларидан бўлади). Қиёсланг: *Улардан бири — серсоқол, рангпар ва ориқ — ўз мантиқининг кучини кўрсатишга тиришади* (Ойбек). *Саккиз-тўққизгача бутун-бутун асарларни — илмий, фалсафий, шеърӣ — завққа берилиб мутолаа этган* (Ойбек). *Унинг рўпарасида бир киши, генерал шинелини кийган, сочлари оқарган, диванда суяниб ўтирар эди* (Қазакевич). *Она лабларида иссиқ табассум, Мазиннинг орқасидан борар ва унинг боши оша ўлига ва байроққа қарар эди* (М. Горький). *Кечқурун ош сузсак бир насиба кам, қўмсайман бировни — аллакимни* (Ғ. Ғулом). *Менга, совет киши сига, бу даҳшатларнинг ҳаммасини — қизлар, эрлар, аёлларнинг сотилишини сўзлаб берадилар* (В. Содиқова) ва ҳ. к.

8) Сўз бирикмаларининг юқоридаги каби хусусиятларидан яна бири уларнинг гап таркибида ундалма вазифасида қўлланишидир. Ундалмалар ёлғиз сўзлардан, шунингдек, сўз бирикмаларидан бўла олади. Бу эса сўз ва сўз бирикмасининг гапда бир хил вазифада қўллана олишларини ва бу хусусиятлари жиҳатидан бир-бирларига яқин эканликларини кўрсатади. Қиёсланг:

Сен етим эмассан, тинчлан, жигарим (Ғ. Ғулом).

Шарққа нур берувчи эй Ўзбекистон,

Улуғ оилада топдинг шараф-шон! (Т. Тўла)

— *Яшанглар, колхоз азаматлари!* — *деди у мулойим ва юракдан чиққан товуш билан...* (Ойбек).

9) Гапда кириш бўлақлар ёлғиз сўзлар билан ифодаланганидек, сўз бирикмалари билан ҳам ифодалана олади. Масалан: *Унинг стажси жуда катта эди. Кўрсатган хизматлари ҳам, ўзининг ўйлашича, оз эмасди...* (М. Иброҳимов). *Аммо узоқ-яқиндан қулоғига чалинган хабарларга қараганда, улар ўртасидаги гап шик-муҳаббатдан, оила қуриш маслаҳатидан нарига ўтмаган* (А. Мухтор).

10) Сўз бирикмалари, ёлғиз сўзлар каби, номинатив гап вазифасида қўллана оладилар. Масалан: *Май. Ажойиб сўлим бир баҳор!* (газетадан). *Гўзал боғ. Унда қуёш ва енгил шамолнинг, гуллар ва майсаларнинг қувноқ ўйини кун бўйи давом этади* (Ойбек).

11) Ёлғиз сўзлар тўлиқсиз гап бўлиб келгани каби, сўз бирикмалари ҳам тўлиқсиз гап бўлиб кела оладилар. Масалан: — *Иш-ни мен кимдан қабул қилиб олаётиман? — Бюро-қўзосидан...*

ва ҳ. к.) газета ва журналларнинг номлари («Совет Ўзбекистони», «Ёш Ленинчи», «Ленин учқуни», «Наманган ҳақиқати», «Шарқ юлдузи» ва ҳ. к.), турли китобларнинг номлари («Олтин водийдан шабадалар», «Қуёш қўшиғи», «Қутлуг қон», «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаёи», «Кишиларимиз қиссаси» ва ҳ. к. лар), турли ташкилотларнинг номлари (Ўзбекистон Маориф министрлиги, шаҳар партия комитети, район ижроия комитети, область қишлоқ хўжалик бўлими ва ҳ. к.) ва ҳ. к. ларни ифодалашда жуда кенг қўлланади. Сўз бирикмаларининг бу хусусияти улар тилда номинатив функцияларни бажарувчи восита сифатида кенг қўлланишидан далолат беради.

Сўз бирикмаларининг барча типлари ҳам предмет, воқеа-ҳодиса, белги, турли процесслар ва ҳ. к. ларнинг номларини ифодалаб, номинатив функцияларда қўллана оладилар. Сўз бирикмалари сўзлардан, ҳатто сўз бирикмаларига кўп жиҳатдан яқин турувчи қўшма сўзлардан тубдан фарқ қилишларига қарамай, тилда сўзлар каби номинатив функцияларни бажарадилар ва бу жиҳатдан сўзларга яқин турадилар.

3) Худди сўзлар каби сўз бирикмаларида ҳам предикативлик хусусияти йўқ. Предикативлик фақат гапгагина хос бўлиб, агар сўз бирикмалари ҳам предикативликка эга бўладиган бўлса, у тақдирда сўз бирикмаси гапга айланади. Шунингдек, сўз бирикмалари ва сўзлар учун модаллик, шахс, замон категориялари ҳам хос эмас. Бу категориялар фақат гапгагина хосдир.

4) Сўзлар лексик, грамматик хусусиятларига кўра, одатда, сўз туркумларига ажратилдилар, классификация қилинадилар.

Сўз бирикмалари камида икки сўзнинг бирикувидан ташкил топиб, улардан бири бош сўз саналади. Бош сўз сўз бирикмасининг асосини, ядросини ташкил этади. Бош сўз қандай сўз туркумига мансуб сўз билан ифодаланганлигига кўра сўз бирикмалари ҳам классификация қилинади (отли бирикмалар, феълли бирикмалар, равишли бирикмалар ва ҳ. к.) Демак, сўз бирикмаларининг классификацияси сўзларга, уларнинг лексик, грамматик хусусиятларига боғлиқ. Бу эса сўз ва сўз бирикмалари ўртасида боғлиқлик, яқинлик борлигидан далолат беради ва уларни бир-бирларига яқинлаштиради.

5) Сўзлар турланадилар, тусланадилар — ўз формаларини ўзгартирадилар. Сўзларга хос бўлган бу хусусият сўз бирикмаларида ҳам сақланади. Сўз бирикмаларининг бош сўзи сўз бирикмаси таркибида ҳам турланиш, тусланиш — форма ўзгартириш хусусиятини сақлайди. Натигада сўз ва сўз бирикмаларининг парадигмаси вужудга келади¹⁰. Қиёсланг: *китоб — китоблар, китобим, китобинг, китоби, китобимиз* ва ҳ. к. *Менинг китобим, сенинг китобинг, унинг китоби, бизнинг китобимиз, сизнинг китобингиз; мактабга бордим, мактабга борди, мактабга бордик* ва ҳоказо.

¹⁰ Қаранг: Н. Н. Прокопович. Словосочетание в современном русском литературном языке, М., 1966, стр. 52.

6) Барча тилларда, шунингдек, ўзбек тилида сўзлар янги сўзларни ясашда асосий база бўлиб, хизмат қиладилар. Сўзлардан фонетик, лексик, морфологик, синтактик ва ҳ. к. йўллар билан янги сўзлар ясалади. Бу хусусият сўз бирикмаларига ҳам тааллуқлидир. Сўз бирикмалари ҳам тилда янги сўзлар ясаш процессида катта роль ўйнайди.

7) Сўз бирикмалари сўзлар каби гап таркибида ажратилган бўлак бўлиб кела оладилар. (Ажратилган бўлақлар ёлғиз сўзларга нисбатан, кўпинча сўз бирикмаларидан бўлади). Қиёсланг: *Улардан бири — серсоқол, рангпар ва ориқ — ўз мантиқининг кучини кўрсатишига тиришади* (Ойбек). *Саккиз-тўққизта бутун-бутун асарларни — илмий, фалсафий, шеърӣй — завққа берилиб мутолаа этган* (Ойбек). *Унинг рўпарасида бир киши, генерал шинелини кийган, сочлари оқарган, диванда суяниб ўтирар эди* (Қазакевич). *Она лабларида иссиқ таба ссум, Мазиннинг орқасидан борар ва унинг боши оша ўлига ва байроққа қарар эди* (М. Горький). *Кечқурун ош сузсак бир насиба кам, қўмсайман бировни — аллакимни* (Ғ. Ғулом). *Менга, совет киши сига, бу даҳшатларнинг ҳаммасини — қизлар, эрлар, аёлларнинг сотилишини сўзлаб берадилар* (В. Содиқова) ва ҳ. к.

8) Сўз бирикмаларининг юқоридаги каби хусусиятларидан яна бири уларнинг гап таркибида ундалма вазифасида қўлланишидир. Ундалмалар ёлғиз сўзлардан, шунингдек, сўз бирикмаларидан бўла олади. Бу эса сўз ва сўз бирикмасининг гапда бир хил вазифада қўллана олишларини ва бу хусусиятлари жиҳатидан бир-бирларига яқин эканликларини кўрсатади. Қиёсланг:

Сен етим эмассан, тинчлан, жигарим (Ғ. Ғулом).

Шарққа нур берувчи эй Ўзбекистон,

Улуғ оилада топдинг шараф-шон! (Т. Тўла)

— *Яшанглар, колхоз азаматлари!* — *деди у мулойим ва юракдан чиққан товуш билан...* (Ойбек).

9) Гапда кириш бўлақлар ёлғиз сўзлар билан ифодаланганидек, сўз бирикмалари билан ҳам ифодалана олади. Масалан: *Унинг стажси жуда катта эди. Кўрсатган хизматлари ҳам, ўзининг ўйлашича, оз эмасди...* (М. Иброҳимов). *Аммо узоқ-яқиндан қулоғига чалинган хабарларга қараганда, улар ўртасидаги гап шик-муҳаббатдан, оила қуриш маслаҳатидан нарига ўтмаган* (А. Мухтор).

10) Сўз бирикмалари, ёлғиз сўзлар каби, номинатив гап вазифасида қўллана оладилар. Масалан: *Май. Ажойиб сўлим бир баҳор!* (газетадан). *Гўзал боғ. Унда қуёш ва енгил шамолнинг, гуллар ва майсаларнинг қувноқ ўйини кун бўйи давом этади* (Ойбек).

11) Ёлғиз сўзлар тўлиқсиз гап бўлиб келгани каби, сўз бирикмалари ҳам тўлиқсиз гап бўлиб кела оладилар. Масалан: — *Иш-ни мен кимдан қабул қилиб олаётиман? — Бюро-аъзосидан...*

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI

ToshDO 36598

АУРОБОТ БЕСИДС МАДКАТИ

(А. Қаҳҳор) — *Ерлар қачон чигит экишга тайёр бўлади? — Ўн афтадан кейин...* (газетадан)

Оқоридагилардан кўринадики, сўз бирикмалари функциялари қўлланишлари ва бошқа хусусиятларига кўра сўзларга кўп жиҳатдан яқин турадилар. Лекин бу яқинлик уларни бир-бирларига тенглаштириш, улар ўртасига тенглик аломатини қўйиш ва ҳар иккисини тилда бир хил категория деб қараш имконини бермайди. Сўз бирикмаси ва сўз кўп жиҳатдан бир-бирларига яқин бўлишларига қарамай, шу билан бирга, бир-бирларидан тубдан фарқ қилувчи тил категорияларидир.

Сўз тилининг марказий, асосий, бирлиги ҳисобланади¹¹. Сўз унинг нима эканлиги, тилдаги ўрни, роли ҳақида жуда кўп адабиётлар мавжуд ва бу адабиётларда хилма-хил фикрлар, қарашлар баён этилган¹².

Л. В. Шчерба, ҳақиқатан ҳам «сўз» нима? Мен ўйлайманки, турли тилларда бу турлича бўлади. Бундан маълум бўладикки, тушунча — «умуман сўз» йўқдир, дейди¹³. Проф. М. Н. Петерсон умуман сўзнинг қониқарли таърифи йўқ, бундай таърифни бериш ҳам қийин; сўз — шундай содда тушунчаки, унга бирор мантиқий таъриф бериш ҳам мумкин эмас, дейди¹⁴.

Ф. Де Соссюр сўз ҳақида шундай дейди: сўз тушунчаси бизнинг тасаввуримиздаги конкрет тил бирлиги билан тенг эмас... Тилнинг конкрет бирлигини сўздан қидирмаслик керак¹⁵. Ш. Балли, сўз тушунчаси тилшуносликдаги энг ноаниқ тушунча, деб атайди¹⁶. Э. Сепир эса, сўзни функционал birlik эмас, формал birlik деб қарайди¹⁷. Хуллас, қадим замонлардан бошлаб, то ҳозирга қадар ҳам сўзга турли қарашлар бўлган ва хилма-хил таърифлар бериб келинган¹⁸. Сўз, унинг структураси ва ҳ. к. масалаларни ҳозир ҳам тўлиқ ҳал этилган деб бўлмайди.

1960 йилда Ленинградда сўз структурасига бағишлаб ўтказилган дискуссия ҳам сўз, унинг структураси ва ҳ. к. кўпгина масала

¹¹ Қаранг: А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (Проблема отдельности слова), сб. Вопросы теории и истории языка... М., 1952, стр. 183.

¹² Қаранг: В. В. Виноградов. О формах слова, Известия АН СССР, ОЛЯ, 1944, т. III, вып. I; А. Ф. Демьяненко. Типы словосочетаний в русской письменности конца XVII — начала XVIII в., Киев, 1967, стр. 20—24 ва бошқалар.

¹³ Л. В. Шчерба. Очередные проблемы языковедения, Известия, АН СССР, Отл. лит. и языка, 1945, № 4—5, стр. 175.

¹⁴ М. Н. Петерсон. Современный русский язык, М., 1929, стр. 27.

¹⁵ Ф. Де Соссюр. Курс общей лингвистики (русский перевод), М., 1933, стр. 107.

¹⁶ Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. (русский перевод), М., 1935, стр. 315—317.

¹⁷ Э. Сепир. Язык (русский перевод), М.—Л., 1934, стр. 221.

¹⁸ Қаранг: И. Е. Аничков. Об определении слова. сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963. 146 ва ундан кейинги бетлар. В. В. Виноградов. О формах слова. Известия АН СССР, ОЛЯ, т. III, 1944, вып. 1, стр. 30—33.

сўз ҳам фикр бирлиги йўқлигини ва ҳал этилмаганлигини кўрсатади.

«Тил киншларнинг энг муҳим алоқа воситасидир» (В. И. Левин). Киншлар жамиятда тил орқали, тил ёрдамида ва тил туфайли бир-бирлари билан алоқа қиладилар, фикр алмашадилар, бир-бирларини тушунадилар. Сўз ва сўз бирикмалари ана шу алоқани таъминлашда шундай муҳим ролни ўйнавчи тил бирикларидир²⁰. Тил билан тилга сўзлар бўлмаганда эди ёки улар тилда формал бирлик бўлмаганда киншларларида эди, умуман нутқ тили ҳақида гап бўлиши мумкин эмас эди.

Ҳар бир сўз маълум тушунча билан боғланган бўлади ва тилда шу тушунчани реаллаштириш учун хизмат қилади²¹. Сўз орқали боғланган тушунча сўзнинг реал маъносини ташкил этади. Ҳар бир сўз ҳам ана шундай маънога эга бўлади.

Сўз маъносида икки турли момент ёки функция мавжуд: а) сўзнинг маъноси (том маъносида), бу эса унинг сигнификатив ёки семантик функцияси; б) аташ ёки номинатив функцияси.

Сўзнинг сигнификатив ёки семантик функцияси деганда сўз қандай тушунча билан боғланганлиги, у орқали қандай маънонинг ифодаланиши, ҳуллас, сўз орқали ифодаланадиган мазмун тушунилади. Сўз орқали қандай мазмун ифодаланса, у ўша сўзнинг маъносини ташкил этади. Ҳар бир сўз ана шундай маълум маънони ифодалайди ва тилда сигнификатив-семантик функцияни бажарган.

Сўзнинг номинатив функцияси деганда сўз орқали бирор предмет, воқеа, ҳодиса, ҳолат ва шу кабиларнинг аталиши тушунилади.

Ташқи томондан қараганда сўзнинг семантик ва номинатив функциялари бир хилдай кўринади, лекин аслида булар бир хил эмас, бир-бирларидан фарқ қилади. Масалан, бир хилдаги предмет, воқеа-ҳодиса, белги, ҳолат ва ҳ. к. ларни турли ҳажм ва маъно харақатига эга бўлган турли сўзлар орқали ифодаланиши, аксинча бир хил предмет, воқеа-ҳодиса, белги, ҳолат ва ҳ. к. ларнинг маъноси тамомилан бир-бирига қарама-қарши бўлган сўзлар орқали ифодаланиши мумкин²².

Диалектик нуқтаи назардан сўзларнинг семантик ва номинатив функцияларини қарама-қаршиликларнинг диалектик бирлиги деб қараш мумкин. Ана шу қарама-қаршиликлар кураши натижасида тил ривожланади, тараққий этади²³.

Ҳуллас, сўз маълум тушунча билан боғланган бўлади ва тилда

²⁰ Дискуссия материаллари, «Морфологическая структура слова в языках различных типов». М.—Л., 1963 тўпламида босилган.

²¹ А. И. Смирницкий. Лексическое и грамматическое в слове. сб. Вопросы грамматического строя, М., 1955, стр. 11—12.

²² Л. О. Резников. Понятие и слово. Изд-во ЛГУ, 1958, стр. 46; В. М. Богуславский. Слово и понятие, сб. «Мышление и язык», М., 1957, стр. 273 ва бошқалар.

²³ О. С. Ахманова. К вопросу о слове в языке и речи. Доклады и сообщения филол. факультета МГУ, вып. 5, 1948, стр. 27.

²⁴ Қаранг: О. С. Ахманова. Уша асар, 29-бет.

ўша тушунчани реаллаштириш учун хизмат қилади. Тилда бирор тушунча билан боғлиқ бўлмаган — маъно ифодаламайдиган сўзлар йўқ²⁴. Тилда маъносиз сўз йўқ. Ҳар бир сўз маълум бирор маъно билан боғланган бўлса, фақат шундагина у тилнинг сўзи бўлиб қола олади²⁵.

Сўзлар қай даражада маъно ифодалашидан қатъи назар, барибир қандайдир маъно билан боғланган бўлади ва ўша маънони ифодалаш учун хизмат қилади²⁶.

Сўз бирикмалари ҳам бу жиҳатдан сўзларга ўхшайди. Чунки улар ҳам маълум бир лексик маънони, лекин сўзга нисбатан тор ва яхлит маънони ифодалайди. Сўз ва сўз бирикмаларида ана шундай хусусият бўлишига қарамай, уларни батамом бир-бирларига тенги қилиб қўйиб бўлмайди. Сўз ҳамма вақт бир тушунча билан боғлангани ҳолда тилда доим тайёр ҳолатда мавжуд бўлади. Чунки сўз тарихий категория бўлиб, у тил тарихий тараққиётининг муайян даврида пайдо бўлади, маълум маъно билан боғланади ва тилда ана шу маънони ифодалаш воситаси сифатида хизмат қилади.

Сўз бирикмалари бундай хусусиятга эга эмас, улар тилда тайёр ҳолатда яшамайди, ҳамма вақт маълум бир тушунча билан боғланган бўлмайди. Сўз бирикмалари нутқ процессида фикр ифодаси талабига кўра тузилади.

Сўз бирикмалари камида икки лексик маънога эга бўлган сўзларнинг бирикувидан ташкил топиб, ягона мураккаб маъноларни ифода этувчи семантик бутунликдир, лекин улар бўлинган тушунча ёки тасавурларни ифодалайди.

Сўз бирикмаларида муносабатга киришган сўзларнинг лексик ва семантик алоқалари орқали ўша сўзларнинг мундарижаси конкретлашади. Сўз бирикмаларида камида икки сўзнинг муносабатга киришиши натижасида шу бирикаётган сўзларнинг маънолари ўзaro чегараланади²⁷.

Сўз маълум бирор тил системасида мавжуд бўлиб, шу тилда доим қўлланади. (Шунинг учун ҳам ҳар бир тилнинг ўз сўзлари луғат бойлиги мавжуд). Сўз маълум тил системасидаги инсон мустақил ва нисбий мустақкам товушлар комплексидан, айрим ҳолатларда ёлғиз бир товушдан ташкил топади²⁸.

²⁴ Сўз маънолари ҳақида қаранг: А. И. Смирницкий. О значении слова. ж. Вопросы языкознания, № 2, 1955, стр. 79—89.

²⁵ Қаранг: В. А. М а л а х о в с к и й. Новая грамматика русского языка, М., 1925, стр. 8.

²⁶ Проф. Е. В. Кротевич. Слово, часть речи, член предложения (и вопросу об их соотношении), Изд-во Львовского университета, 1960, стр. 5—7. Лекин айрим тилшунослар тилдаги барча сўзлар ҳам маъно ифодалай бермайдилар, шунинг учун «сўз» тушунчасини чегаралаш керак, дейдилар. Қаранг: О. П. С у н и к. Слово, его основа и корень как различные морфологические категории. Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963, стр. 37.

²⁷ Қаранг: А. А. У ф и м ц е в а. К вопросу об изучении слова, Проблемы современной филологии, сб. к 70 летию акад. В. В. Виноградова, М., 1965, стр. 260.

²⁸ Қаранг: И. Е. Аничков. Об определении слова, Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963, стр. 150.

бу бирикмалари бу жиҳатдан сўзлардан тубдан фарқ қилади. Буларнинг бири товушнинг бириликдан ташкил топса, сўз бирикмалари бирдан орғиқ сўзларнинг бирикувидан ташкил топади.

Бу маъно тилнинг қонун-қоидаларига кўра шаклланган, қай-қайси қисмларга бўлинмайдиган асосий тил бирлиги. У майда қисмларга бўлинмайди, шунинг учун ҳам проф. А. И. Смирницкий «раздельнооформленный» (бутун шаклланган) ва бу хусусиятнинг асосий белгисидир деб атайди²⁹. Ҳақиқатан ҳам сўз тилнинг бирлигидир. Сўзда морфологик жиҳатдан ҳам, синтактик жиҳатдан ҳам, семантик жиҳатдан ҳам бутунлик мавжуд. Сўз бирикмаси бундай бутунлик йўқ. У бўлинган, проф. А. И. Смирницкий билан айтганда «раздельнооформленный». Ҳақиқатан ҳам сўз бирикмалари камда икки сўзнинг (асосан мустақил сўзларнинг) эркин бирикувидан ташкил топади. Уларни жуда осонлик билан қатъан бўлакларга — сўзларга ажратиб, бўлиб юбориш мумкин.

Ушбу сўзлар тузилиш жиҳатидан сўз бирикмаларига жуда фарқ қилади. Лекин улар ҳам барча сўзлар каби бутун, бутун шаклланган. Уларни сўз бирикмаларидаги каби таркибий қисмларга ажратиш мумкин эмас. Шунинг учун сўз бирикмалари бу жиҳатларига кўра сўзлардан, ҳатто қўшма сўзлардан тубдан фарқ қилади.

Сўзлардаги бутун шаклланганлик уларнинг формал белгиси. Булар фақат ана шу белгига кўра сўзларнинг чегарасини белгиланса ҳам уларни бошқа тил бирликларидан фарқланса у тақдирда сўзга алоҳида номлама бериш мумкин бўлади.

Ушбу белгилашда унинг иккинчи асосий томони — белгиси лексик-семантик (бутун маънолиги — цельнозначимость) хусусиятини билан назарда тутиш керак. Бутун маънолилиқ ҳам сўзнинг асосий белгиларидан бири бўлиб, агар сўзларнинг ана шу ҳар иккала асосий белгиси — маъно бутунлиги ва форма бутунлиги биргаликда мавжуд бўлса, сўзнинг чегарасини тўғри белгилаш ва уни бошқа тил бирликларидан аниқ чегаралаш мумкин эмас³⁰. Чунки сўз форма ва маъно бирлиги туфайлигина ўз бутунлигига эга бўлади.

Лекин маънонинг ва грамматик форманинг бутунлиги билан сўзнинг икки асосий хусусияти — алоҳидалик (отдельность) ва бир маъно (тождество) маҳкам боғлангандир³¹.

Сўз семантик — маъно бутунлиги туфайли нутқ процессида маънонинг шакли ва маъноларда ўша тилнинг тайёр бирлиги сифатида

²⁹ Қаранг: А. И. Смирницкий. Лексикология английского языка, М., 1956, стр. 33. Шу автор, К вопросу о слове. (Проблема отдельности слова), Сб. Вопросы теории и истории языка...

³⁰ Қаранг: П. Я. Скорик. К вопросу о границах слова. Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963, стр. 236.

³¹ П. Я. Скорик. Уша асар, 237-бет. Сўзларнинг алоҳидалик ва бир хиллик хусусиятлари ҳақида қаранг: А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (проблема отдельности слова), Сб. Вопросы теории и истории языка... М., 1952, 103-к. Белгилар беглар; ана шу автор, К вопросу о слове (проблема тождества слова), Труды института языкознания АН СССР, т. IV, М., 1954, стр. 3—49.

қайта-қайта қўллана беради. Сўз маълум тилда маъно бутунлигига эга бўлгани учун ўша тилда сўзловчи ва тингловчиларнинг ҳаммаси томонидан бир хилда қабул қилинади. Шунинг учун ҳам сўзда бир хиллилик мавжуд.

Юқоридаги хусусиятларига кўра сўз бирор грамматик разрядга киради ва нутқнинг маълум қисми вазифасини бажаради.

Сўз бирикмаларида сўзлардаги каби семантик бутунлик йўқ. Чунки сўз бирикмаси таркибига кирувчи ҳар бир сўзнинг ўз лексик маъноси бор. Шунинг учун сўз бирикмалари тилда сўзлар каби тайёр ҳолда мавжуд бўлмайди, улар нутқ процессида вақтинча грамматик бирлик сифатида ташкил топади. Сўз бирикмалари компонентларининг ҳар бири мустақил лексик маъно ва мустақил грамматик формага эга. Грамматик жиҳатдан сўз морфологик бирлик, сўз бирикмаси эса синтактик бирликдир.

Хуллас, сўзларнинг бутун шаклланганлиги ва бутун маънолик хусусияти уларни сўз бирикмаларидан тубдан фарқ қилишligини кўрсатувчи асосий белгилардир.

Сўзларда ички монолитлик мавжуд. Бу монолитлик фонетик воситалар — ургу ва интонация қонуниятлари, бир сўз таркибига кирувчи товушларнинг ўзаро фонетик муносабати (умлаут, унли товушлар гармонияси ва бошқалар) сўз охирининг алоҳида ўзига хос қонуниятлари орқали вужудга келади ва сўзни нутқ занжири-нинг бошқа компонентларидан ажратиб туради³². Бу хусусият фақат сўзларга хос бўлиб, сўз бирикмалари бундай хусусиятга эга эмас.

Сўзлар ҳамма вақт икки маъно ифодалайди: лексик маъно, грамматик маъно. Сўз бирикмалари эса фақат бир маъно — лексик маънога эга. Улар сўзлар каби грамматик маъно ифодалаш хусусиятига эга эмас.

Сўзлардаги, уларни сўз бирикмаларидан фарқлайдиган яна бир хусусият шундан иборатки, сўзнинг ҳар бир формаси унинг гапдаги ролини, бошқа сўз билан муносабатини кўрсатиб туради. Масалан, сўзларнинг келишик аффиксларини олган формаси худди ана шундайдир. Бош келишикдаги сўз гапда эга, у кесим билан муносабатга киришади; қаратқич келишигидаги сўз гапда аниқловчи аниқланмиш билан муносабатга киришади ва ҳ. к. Эгалик аффиксларини олган сўзлар эса гапда аниқланмиш бўлиб, аниқловчи сўз билан муносабатга киришади ва ҳ. к.

Сўз морфологик элементлардан (ўзак ва аффикслардан) ташкил топувчи бутун тил бирлигидир. Бу жиҳатдан сўз бирикмаларини сўзларга тенглаштириб бўлмайди. Сўз бирикмалари сўзлар каби морфологик элементлардан эмас, синтактик элементлардан ташкил топади. Хуллас, таркибий, тузилиш жиҳатидан сўзлар морфологик, сўз бирикмалари синтактик элементлардан ташкил топади.

³² Қаранг: В. Г. Адмони. О портативности грамматических структур. Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963, стр. 175; А. И. Смирницкий. К вопросу о слове... стр. 184.

Шунинг учун ҳам сўзлар морфологик, сўз бирикмалари эса синтактик белгиларга эга бўлади.

Сўзлар тилнинг бутун бирлиги бўлганлиги учун бир сўз ичига иккинчи сўзни киритиш ёки ўзбек тилида бир морфема ичига иккинчи морфемани киритиш мумкин эмас.

Сўз бирикмаларида бундай хусусият йўқ. Сўз бирикмалари компонентлари ўртасига хоҳлаганча бошқа сўзларнинг киритилиши мумкин. Бу билан сўз бирикмасининг бутунлигига ҳам, маъносига ҳам, бирикма компонентларининг грамматик муносабатига ҳам, ҳеч қандай зарар етмайди.

Шунингдек, сўз таркибидаги морфемаларнинг ўрнини алмаштириш мутлоқ мумкин эмас. Агар шундай қилинса, сўзнинг бутунлиги йўқолади, маъно бузилади. Сўз бирикмаларида эса бирикма компонентларининг ўрнини алмаштириш мумкин. (Лекин ҳамма сўз бирикмаларида эмас).

Сўзнинг характерли белгиларидан яна бири унинг муस्ताқил ўз формасига эга эканлигидир. Шунинг учун ҳам акад. В. М. Жирмунский сўзга: Сўз ўзининг муस्ताқил маъноси ва шаклига эга бўлган тилнинг энг қисқа (кратчайшая) бирлигидир деб таъриф беради ва сўз шаклини бошқа тил бирликларидан фарқлайдиган энг характерли белгиларидан бири деб ҳисоблайди³³.

Сўз формаси ва сўз формаларининг ўзгариши ҳақида Ф. Ф. Фортунатов, А. М. Пешковский, И. А. Бодуэн де Куртенэ, Л. В. Шчерба ва қатор бошқа тилшунослар томонидан турли фикрлар баён қилинган.

Л. В. Шчерба, сўз формаси деганда тилшуносликда одатда ё бир тушунчанинг турли оттенкаларини, ё бир тушунчанинг турли функцияларини ифодаловчи турли сўзлар тушунилади, дейди³⁴.

Акад. В. В. Виноградов сўз формасига жуда катта эътибор беради. Шунинг учун ҳам у сўзларни «форма ва маъно системаси» деб атайди. Сўз формасига катта эътибор берганлиги учун ҳам В. В. Виноградов сўзларда форма ясалишини жуда кенг маънода тушунади ва форма ясовчи суффикслар деган тушунчани киритади³⁵.

Сўзларнинг эгалик, келишик, кўплик аффикслари билан турланиши; шахс, сон, замон билан тусланиши; нисбат, майл, кичрайтиш-эркалаш аффиксларини олиши; равишдош, сифатдош ясовчи аффиксларнинг қўшилиши — буларнинг ҳаммаси сўзларнинг грамматик формаларидир ва улар сўз орқали ифодаланган асосий маънога қўшимча маъно оттенкалари беради.

³³ Қаранг: В. М. Жирмунский. О границах слова. Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963, стр. 7.

³⁴ Қаранг: Л. В. Шчерба. Избранные работы по русскому языку, М., 1957, стр. 76.

³⁵ Қаранг: В. В. Виноградов. Русский язык. Грамматическое учение о слове, М.—Л., 1947, стр. 36; яна қаранг: шу автор. О формах слова, Известия АН СССР, т. III., вып. I, 1944: стр. 31—44.

Бу хусусият фақат сўзларга хос бўлиб, сўз бирикмалари бундай хусусиятга эга эмас. Бу жиҳатдан сўз ва сўз бирикмалари бир-биридан тубдан фарқлидир.

Сўз формалари билан сўз вариантларини фарқлаш зарур.

Сўзда грамматик моментни алоҳида ажратиш жуда муҳим аҳамиятга эга. Грамматик момент эса сўзларнинг турланиш-тусланишлари билан — сўз формалари билан боғлиқ. Лексик-семантик нуқтан назардан сўз турланишларининг ўзаро муносабатини сўз вариантлари деб аташ мумкин³⁶. Масалан, *уй* сўзи эгалик, келишик, кўплик билан турланади. Унинг ҳар бир турланган шакли алоҳидадан сўзлар бўлмай, шу сўзнинг турли грамматик формаларидир. Лекин *уй* сўзи лексик-семантик жиҳатдан ҳам икки хил маънода қўлланади. *Уй* — бош келишик, бирикликда — *бино* маъносини билдиради. (*Ҳозир Тошкентда кўп қаватли баланд уйлар янгича усул билан қисқа муддатларда қурилиб битказилмоқда. Уй* бино маъносиди); *Уй* — бош келишик, бирликда (ҳар иккиси ҳам бир хил грамматик формада) турар жой, хона маъносиди (*у ўз уйини ҳозирги замон мебеллари билан жуда чиройли безатган* — бу ерда *уй*, турар жой, хона маъносиди). Бу ўринда *уй* сўзи икки сўз — омсиним сўзлар эмас. Ҳар иккала маънодаги *уй* маъно жиҳатидан бир-бирига жуда яқин. Шунинг учун буни бир сўзнинг икки лексик-семантик вариантлари деб аташ мумкин³⁷.

Сўз вариантлари фақат лексик-семантик вариант билан чеклачмайди. Проф. А. И. Смирницкий сўзнинг структура вариантларини бир неча турга бўлади: А) Фономорфологик: 1) фонетик, 2) морфологик, а) грамматик-морфологик; б) лексик-морфологик; Б) лексик-семантик³⁸.

Сўз вариантлари фақат сўзларнинг ўзигагина хос хусусият бўлиб, сўз бирикмалари бундай вариантларга эга эмас.

Сўзларда кўп маънолик (полисемия) хусусияти мавжуд. Бу хусусият тилларда кенг тарқалган, ҳатто оддий ҳолга кириб қолган хусусиятдир.

Кўп маъноли сўзлар сўз семантикасининг асосий, лексик қисмининг индивидуал маъноли қисмларга бўлиниши натижасида вужудга келади³⁹. Еки бошқача қилиб айтганда, бир маъноли сўзларга қўшимча маъноларнинг юклатилиши натижасида пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам кўп маъноли сўзлар, улар неча маънода қўлланилмасин, ўша сўзнинг дастлабки маъноси билан боғланган бўлади. Бир сўзнинг маъноси кенгайиши натижасида қанча сўз келиб

³⁶ Қаранг: В. В. Виноградов. О формах слова, известия АН СССР, ОЛЯ, т. III, вып. 1, М., 1944, стр. 40—41; А. И. Смирницкий. К вопросу о слове. Труды института языкознания, т. IV, М., 1954, стр. 10; О. С. Ахманова. К вопросу о слове в языке и речи. Доклады и сообщения филологического факультета МГУ им. Ломоносова, вып. 5, стр. 30—31.

³⁷ Сўз вариантлари ва сўзларнинг кўп маънолилиги кўпинча бир-бирдан фарқланмайди, аслида улар турли ҳодисалардир.

³⁸ Қаранг: А. И. Смирницкий. К вопросу о слове... 10—11-бетлар.

³⁹ Қаранг: А. И. Смирницкий. Значение слова и его семантика, ВЯ, 1960, № 5, стр. 115.

чиқмасин, барибир ўша сўз қайси категориядаги сўз бўлса, қолганлари ҳам ўша категорияда бўлади ва бир хил морфологик белгиларга, формага эга бўлади.

Сўз бирикмалари ҳам сўзлар каби лексик-семантик хусусиятга эга. Лекин улар тилда маълум тушунча билан боғланган ҳолда тайёр ҳолатда мавжуд бўлмай, нутқ процессида маълум бир мақсад учунгина сўзларнинг бириктирилуvidан тузилгани учун шу моментнинг ўзидагина бирор лексик-семантик маъно билан боғланган бўлади. Шунинг учун сўз бирикмаларига қўшимча маъноларни юклаш мумкин эмас, улар сўзлар каби кўп маънолик (полсемия) хусусиятига эга эмас.

Сўзларнинг маъно категорияларидан яна бири омонимия ҳодисасидир. Омонимларнинг кўпчилик ва асосий қисми аслида турли келиб чиқишга эга бўлган ва турли маъноларни ифодалайдиган сўзлар бўлиб, тилда тасодифан шакли ўхшаб қолган бутунлай бошқа-бошқа сўзлардир⁴⁰.

Омонимия фақат сўзларга хос хусусият. Сўз бирикмалари ҳам лексик-семантик хусусиятга эга, лекин улар сўзлар каби тилда доимий яшамай, фақат нутқ процессида ташкил топганлари учун моментнинг ўзидагина, шу гап таркибидагина бирор мураккаб маънони ифодалаш учун хизмат қилади. Шунинг учун омонимия ҳодисаси сўз бирикмалари учун хос эмас.

Сўзлар сўз бирикмаси таркибида ёки гап таркибида ҳамма вақт қандайдир вазифани бажариб гап бўлаги саналади. Сўз бирикмаларида бу хусусият йўқ.

Гап бўлаклари ва сўз туркумлари бир-бирлари билан алоқадор ва бир-бирлари билан муносабатда бўладилар. Шунинг учун ҳам ҳар бир сўз туркуми гапда маълум вазифаларда қўлланади.

Сўз бирикмалари ҳам сўз туркумлари билан маҳкам алоқадор. Лекин бу алоқа сўзлардаги алоқага нисбатан фарқ қилади. Сўз бирикмаларида бош (ҳоким) сўзнинг қайси сўз туркумига мансублигига кўра сўз бирикмалари турли типларга ажратилади (отли сўз бирикмаси, феълли сўз бирикма ва ҳ. к.).

Сўзлар ҳам, сўз бирикмалари ҳам гап таркибига киради. Гапнинг асосини сўзлар ташкил этади. Лекин гап бир сўздан, ҳатто бир ундов сўздан ёки кўп сўзлардан тузилган бўлиши мумкин, лекин сўз бирикмалари ўзи камида икки сўздан тузилгани учун улар бир сўзли гапларни туза олмайдилар, фақат кўп сўзли гапларни тузишлари мумкин. Иккинчи томондан сўз бирикмаларида, гаплардаги каби, модаллик ва предикативлик йўқ, шунинг учун улар икки ёки ундан ортиқ сўзлардан тузилган бўлишига қарамай, гап бўла олмайдилар.

Сўз бир лексик маънони ифодалаб, бирор предмет, воқеа-ҳодиса, белги ва ҳ. к. нинг номинигина атайди, холос. Сўз бирикмалари эса камида икки сўздан тузилгани учун ҳар бир сўзнинг ўзи алоҳи-

⁴⁰ Омонимлар ҳақида қараи: В. В. Виноградов. Об омонимии и смежных явлениях, ВЯ, 1960, № 5, стр. 3—17.

да предмет, воқеа-ҳодиса, белги ва ҳ. к. ларнинг номини аташ билан бирга, уларнинг ўзаро алоқасини ҳам кўрсатади. Масалан, *Алининг китоби* сўз бирикмасида фақат икки предметнинг номини аталиб қолмай, уларнинг бир-бирига муносабати, яъни иккинчи предмет (китоб)нинг кимга (Алига) қарашлилиги ҳам ифодаланган⁴¹. Бу жиҳатдан сўзларни лексик категория сифатида, сўз бирикмаларини эса грамматик категория сифатида бир-бирларидан фарқлаш зарур.

Сўз бирикмалари таркибида сўзлар полисемия, омонимия хусусиятларини йўқотадилар, фақат бир конкрет маънонигина ифодалайдилар.

Сўз, сўз бирикмалари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, ўхшаш, ноўхшаш томонлари, чегаралари ва ҳ. к. масалалар тилшуносликнинг мураккаб масалаларидан бири ҳисобланади.

Сўнгги йилларда совет тилшунослик фанида сўз ва сўз бирикмалари назариясини ишлашда, уларнинг ўхшаш ва ноўхшаш томонларини ва фарқлари, чегараларини белгилаш соҳасида жуда катта ишлар қилинди. Ҳозирги кунда сўз ва сўз бирикмалари ўртасига қатъий чегара қўйиш мумкин.

⁴¹ Қаранг: Ю. Сейидов. Озарбайжон адабий тилида сўз бирикмалари (озарбайжон тилида), Баку, 1966, 41-бет.

СЎЗ БИРИКМАЛАРИ ВА ҚЎШМА СЎЗЛАР

Тилнинг луғат бойлигидаги сўзларнинг ҳаммаси бир типдаги сўзлар — содда сўзлар бўлганда эди сўз ва сўз бирикмаларини чегаралаш билан кифояланиш мумкин бўлар эди. Аксинча тилда икки, уч ва ҳатто ўндан ортиқ ўзак-негизлардан ташкил толувчи сўзлар — қўшма сўзлар ҳам мавжуд. Содда сўзларни тузилишларига кўра бирикмаларидан осонлик билан фарқлаб олиш мумкин. Лекин қўшма сўзлар тузилишига кўра сўз бирикмаларига жуда яқин. Шунинг учун уларни бу жиҳатдан, содда сўзлардаги каби тузилишига, структурасига кўра бир-бирларидан фарқлаш анча мураккаб.

Тилшуносликда ва айниқса ўзбек тилшунослигимизда қўшма сўз ва сўз бирикмаларини фарқлаш, қатъий чегаралаш анча мураккаб ва ҳал этилиши лозим бўлган масалалардан бири дейиш мумкин. Шунинг учун ҳозир қўшма сўз ва сўз бирикмалари бир-бирига аралаштирилади, айрим ҳолларда бир мураккаб бирикманинг ўзини баъзан қўшма сўзга, баъзан сўз бирикмасига киритиш ҳоллари учраб туради. Қўшма сўз ва сўз бирикмаларининг чегараси масаласи ҳар бир тилнинг характерли фономорфологик ва синтактик нормаларига асосланган ҳолда қатъий, аниқ меъзонини белгилашни талаб этади¹. Бу масаланинг ҳал этилиши фақат илмий аҳамиятгагина эга бўлмай, жуда катта амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Бу шундан иборатки, орфографиямиздаги айрим ноаниқликларни бартараф этишга ёрдам беради. Лекин шунга қарамай, ҳалигача ўзбек тилшунослигимизда қўшма сўз ва сўз бирикмалари, уларнинг чегаралари ва ҳ. к. масалалар ҳали етарли ўрганилганича йўқ. Бу масала фақат ўзбек тилшунослигида эмас, рус тилшунослигида ҳам ҳозиргача кам ўрганилган ва дискусссион масала бўлиб келмоқда².

¹ *Қаранг:* М. М. Гухман. Лингвистический механицизм Л. Блумфилда и дескриптивная лингвистика. Труды Института языкознания АН СССР, т. IV, 1954, стр. 150; А. Хожиев. Ўзбек тилида сўз бирикмалари ва қўшма сўзлар масаласи, САГУ студентлари илмий ишлари тўплами, 1956.

² *Қаранг:* В. М. Жирмунский. О границах слова. ВЯ, 1961, № 3, стр. 14—15.

Ўзбек тилшунослигида ва умуман туркологияда қўшма сўз ва сўз бирикмаларини фарқлаш, чегаралаш масаласига эмас, умуман қўшма сўзлар масаласининг ўзи етарли ёритилган ва ҳал этилган деб бўлмайди. Шунинг учун ҳам турли адабиётларда қўшма сўзларга турлича таърифлар берилиб келмоқда. Бир хил бирикмани бир ўринда қўшма от, иккинчи бир ўринда қўшма сифат, учинчи ўринда эса фразеологик бирикма деб аташ ёки бир хил бирикмани айримлар жуфт сўз деб атаса, айримлар қўшма сўз деб аташ, айрим ҳолатларда қўшма сўз, жуфт сўз ва таркибли сўзларни бир-бирига аралаштириш ҳоллари тез-тез учраб турмоқда³. Содда сўзлар бир ўзак-негиздан, қўшма сўзлар икки ёки ундан ортиқ ўзак-негизларнинг бирикувидан ташкил топади. Қўшма сўзлар икки ёки ундан ортиқ ўзак-негизлардан ташкил топгани учун ҳам «қўшма сўз» номи билан юритилади. Лекин айрим туркологик адабиётларда бу термин жуда кенг маънода қўлланиб, унинг доираси кенгайтириб юборилса⁴, айримларида бошқа типдаги бирикмалар (жуфт сўзлар)ни ифодалаш учун қўлланади⁵. Айримларида эса «Қўшма сўз» термини ўрнига бошқа термин қўлланади. Масалан, Озарбайжон тилида қўшма сўзлар «Мураккаб сўз» номи билан юритилиб, жуфт сўзлар эса «Қўшма сўз» номи билан аталади. Шунинг учун, А. Ҳожиёв айтганидек⁶, қўшма сўз тушунчасига аниқлик киритилиши ва қўшма сўз деганда бирдан ортиқ ўзак негизларнинг бирикувидан ташкил топиб, бир лексик маънони ифодалайдиган сўзлар тушунилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Фақат ўзбек тили ёки туркологияда эмас, умуман тилшуносликда қўшма сўз тушунчаси, қўшма сўзларнинг моҳияти, чегараси, тил структурасидаги ўрни ва ҳ. к. ларни аниқлаш жуда катта аҳамиятга эга⁷.

Қўшма сўзлар ҳам сўз. Тилда, содда сўзлар каби, бирор маъно билан боғланган бўлади, бирор тушунчани реаллаштиради ва номинатив функцияни бажаради. Содда сўзлар гап таркибида қандай вазифаларни бажарса, қандай грамматик хусусиятларга эга бўлса, қўшма сўзлар ҳам ўша вазифаларни бажаради ва ўшандай грамматик хусусиятларга эга бўлади. Содда сўзлар бир урғутга эга бўлганидек, қўшма сўзлар ҳам бир асосий урғуга эга. Қўшма сўзлар-

³ Қаранг: Б. Мадалиёв. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма сўзлар, Тошкент. 1966, 8—14-бетлар; А. Ҳожиёв. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, Тошкент, 1963, 8—13-бетлар. ва бошқалар.

⁴ Қаранг: Ж. Ш. Шукуров. Қирғиз тилиндеги татъал создор, Фрунзе. 1955, 22-бет; Р. Бердиев. Сложные слова в современном туркменском языке, АҚД, М., 1955.

⁵ Қаранг: Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык; II, Фонетика и морфология. ч. I, М., 1952, стр. 184—185; Ю. Сеидов. Озарбайжон адабий тилида сўз бирикмалари, (озарбайжон тилида), Баку, 1966, 49 ва кейинги бетлар; С. Кенесбаев. Қўшма сўзларнинг ясалув йўллари (қозоқ тилида). Ученые записки казахского гос. университета, т. IX, 1946, 38—45-бетлар ва бошқалар.

⁶ Қаранг: А. Ҳожиёв. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, Тошкент, 1963, 6—7-бетлар.

⁷ Қаранг: М. И. Привалова. К определению понятия сложного слова в русском языке, Вестник ЛГУ, № 8, вып. 2, Л., 1956, стр. 69.

дан ҳам турли йўллар билан янги сўзларнинг ясалиши, содда сўзлар каби, янги сўзларнинг ясалишида база бўлиб хизмат қилиши мумкин (тилёғлама—тилёғламачи, тилёғламалик, тилёғламачилик) ва ҳ. к.

Хуллас, қўшма сўзлар ҳам, содда сўзлар каби, тилнинг бутун ва бутун шаклланган бирлиги. Шунинг учун қўшма сўзлар тузилиш жиҳатидан ва таркибига кўра сўз бирикмаларига ўхшасалар ҳам, улар сўз бирикмаси эмас, балки сўздир. Шунга кўра, қўшма сўз ва сўз бирикмаси деган тушунчаларни тубдан бир-биридан фарқламоқ ва чегараламоқ керак.

Ўзбек тилшунослигида айрим ҳолларда қўшма сўз ва сўз бирикмалари тушунчалари бир-бирларидан фарқланмай қўлланадиган ўринлари ҳам учрайди. Масалан, 1956 йил 4 апрелда Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми томонидан тасдиқланган «Ўзбек орфографиясининг асосий қондалари»да «Қўшма сўз ва сўз бирикмалари имлоси» деган сарлавҳа қўйилган⁸. Лекин текстда сўз бирикмаларининг имлоси ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Худди шу ҳодиса, Фахри Камол «Ўзбек орфографияси ҳақида» (Ўқитувчиларга ёрдам) китобчасида «Қўшма сўз ва сўз бирикмаларининг имлосига доир» деган сарлавҳа қўяди ва «Ўзбек орфографиясида энг мураккаб масала қўшма сўзлар ва сўз бирикмалари имлосидир» деб ёзади⁹. Яна бошқа бир ўринда «Қўшма сўзлар ва сўз бирикмаларининг максимал равишда ажратиб ёзилиши ўзбек орфографиясини стабиллаштиришда муҳим аҳамиятга эгадир. «Шунинг учун «Ўзбек орфографиясининг асосий қондалари» қўшма сўзлар ва сўз бирикмаларини (биз ажратдик — М. Ш.) мумкин қадар ва имконияти борича ажратиб ёзиш принципини олдинга суради»¹⁰, дейди.

Аслида қўшилиб ёзиладиган сўз бирикмаларининг ўзи йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Сўз бирикмалари ва қўшма сўзларни аниқ фарқламаслик ҳоллари ҳатто сўнгги йилларда нашр қилинган асарларда ҳам учрамоқда. Ғ. А. Абдурахмонов таҳрири остида нашр этилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» китобида: «Адабий тилда турли типда тузилган янги қўшма сўзлар ва сўз бирикмалари учрайди», дейлади ва *ий кун*, *халқ хўжалиги*, *ҳаво флоти*, *Совет Армияси*, *сўз боши*, *эрксевар*, *тинчликсевар*, *юз центнерчи*, *қўш катетчи* ва ҳ. к. мисоллар келтиради¹¹. Бу бирикмаларнинг қайси бири қўшма сўз, қайси бири сўз бирикмаси эканлиги аниқланмайди.

Содда ва қўшма сўзлар тилда бир хил функцияларни бажаришларига қарамай, ўзаро фарқлидирлар.

Содда ва қўшма сўзлар, даставвал, тузилишларига кўра фарқлидирлар: содда сўзлар бир ўзак-негиздан, қўшма сўзлар икки ёки ундан ортиқ ўзак-негизлардан ташкил топади. Қўшма сўзлар ўзак-

⁸ Ўзбек орфографиясининг асосий қондалари, Тошкент, 1956, 16-бет.

⁹ Фахри Камол. Ўзбек орфографияси ҳақида, Тошкент, 1957, 35-бет.

¹⁰ Уша асар, 44-бет.

¹¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили, т. I, Тошкент, 1966, 10-бет.

негизларнинг бирикувидан, сўз бирикмаларидан, гаплардан ва ҳ. к. бирикмалардан пайдо бўлади ва бутунлигича бир моддий (лексик) маънони ифодалайди.

Қўшма сўзлар бутунлигича бир маъно ифодалайдиган ҳолга келиб қолган бўлсалар ҳам, бари бир уларнинг компонентлари ўз лексик маъноларини бутунлай йўқотиб юбормайдилар, қандайдир даражада бўлса ҳам, сақлайдилар¹². Масалан, ўзбек тилида «баш» сўзи иштирокида тузилган анчагина сўзлар бор: *бош бола, бош арач, бош мақола, бошогриқ, бошпана, бош сўз, бош мия, бош суяк*, (анат.), *бош тўғон, бошланг, бошқоронғи, бош қўмондон, бош ҳарф* ва ҳ. к. лар. Бу қўшма сўзларнинг ҳар иккала компонентлари ҳам ўз лексик маъноларини бутунлай йўқотиб юбормаганлар. Қўшма сўз компонентларининг лексик маънолари турли даражада — айримларида кўпроқ, айримларида камроқ сақланган бўлиши мумкин. Қиёсланг: *белбоғ, даламудир, Мирзачўл, Янгиер* (шаҳар) ва ҳ. к.

Қўшма сўз компонентлари ўртасидаги маъно муносабатлари ҳам сақланади. Масалан: *кўзойнак, тоққайчи, кунгабоқар, тишкавлагич, буг ўтказгич* ва ҳ. к. — қарашлилиқ, хослик; *тоғолча, номовшомаул* — ўрин, пайтга муносабат; *тошбақа, карнайгул* — ўхшашлик ва ҳ. к.¹³ маъноларни ифодалайдилар.

Қўшма адабиётларда учрайдиган — қўшма сўз компонентлари ўз лексик маъноларини йўқотиб, бириккан ҳолатдагина бир лексик маъно ифодалайдилар, деган фикрга қўшилиб бўлмайди.

Б. Мадалиев, қўшма сўз таркибига кирган сўзлар мустақил маъно хусусиятига эга бўлмайди. Бундай ҳолатда лексик маъно унинг яқка маъносидан тамоман фарқ қилади. Масалан, *ошқозон* деганда, ундан ҳам ош, ҳам овқат пиширадиган қозон англашилмайди, дейди¹⁴. Тўғри *ошқозон* қўшма сўзидан ош-овқат ва овқат пишириладиган қозон маънолари англашилмайди. Лекин бу ўринда масаланинг иккинчи томонини — сўзларнинг кўчма маънода қўлланишларини ҳам унутмаслик керак. *Ош* — *қозон* — ейилган овқат тушадиган одамнинг ички органи — гастр демакдир. *Ош* — овқат қозонда пиширилади, шунга тақлидан ош-овқат тушадиган ўринни ҳам қозон деб аталган ва натижада ейилган ош-овқат тушадиган ва қайта ишлайдиган ички органини ҳам *ошқозон* қўшма сўзи билан аталган.

Б. Мадалиев юқоридаги фикрини давом эттириб, *канакунжут, гултожихўроз, итоғиз, отқўлоқ* ва ҳ. к. қўшма сўзларни келтириб,

¹² Қаранг: Л. В. Щербачева. Очередные проблемы языковедения. Известия АН в. а. Как образуются слова, М.—Л., 1966, стр. 58 ва бошқалар.
Тельные в современном русском языке. АКД. М., 1950, стр. 4; Т. Б. Козминская. Сложные слова в современном чешском языке, Киев, 1955, стр. 218; Е. А. Василевская. К проблеме сложного слова. Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, № 148, Русский язык, М., 1960, стр. 50 ва бошқалар.

¹³ Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси, I том, Морфология, Тошкент, 1975, 34-бет.

¹⁴ Б. Мадалиев. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма сўзлар, Тошкент, 1965, 22—23-бетлар.

булар бутунлигича янги маъно ифодалаётгани, бу уларнинг (қўшма сўз компонентларининг) маъносидан фарқли эканини айтади¹⁵.

Тўғри, бу қўшма сўзлар бутунлигича бир маъно ифодаламоқда, лекин шу маъно қўшма сўз компонентларининг маъносидан фарқли эмас, аксинча у билан боғлиқдир. Масалан: *канакунжус* — шакли канага ўхшаган кунжут, *гултожихўроз* — хўрознинг тожисига ўхшаган гул, *отқулоқ* — отнинг қулоғи шаклига ўхшаган катта барғли ўсимлик ва ҳ. к.

Б. Мадалиев китобининг 22-бетида «Қўшма сўз таркибига кирган сўзлар мустақил маъно хусусиятига эга бўлмайди» деса, шу китобнинг 40-бетида «Компонентларнинг мустақил маънога эга ёки эга эмаслигига қараб, қўшма сўзлар уч турга бўлинади... деб қарама-қарши фикрни баён этади ва уларни шу хусусиятига кўра классификация қилади.

Қўшма сўз компонентлари ўз моддий (лексик) маъноларини сақлашлари қатор тилшунослар томонидан эътироф этилади. М. И. Привалова, қўшма сўз компонентлари қай даража бўлишидан қатъи назар, ўз мустақил моддий маъноларини сақлайдилар, дейди¹⁶. Е. А. Василевская қўшма сўзлардаги бу хусусиятни қўшма сўзнинг асосий белгиси деб атайди¹⁷.

Ҳақиқатда ҳам қўшма сўз компонентлари ўртасидаги маъно муносабатлари сақланганлиги учун ҳам қўшма сўзнинг маъноси унинг таркибига кирувчи компонентларнинг маъносига боғлиқ бўлади¹⁸.

Тилимизда кўплаб қўшма сўзлар учрайдики, уларнинг этимологияси, компонентларининг маъноси номаълум. Масалан, Бешсерка, Қирқкетмон, Ойимқишлоқ ва ҳ. к. жой номлари нима учун шундай аталганлиги ноаниқдай кўринади, лекин бу сўзларнинг маълум келиб чиқиш тарихи бор ва ўша даврда ҳар иккала компонентлар ҳам ўз маъноларига эга бўлганлар. Ҳозирги кунда маълум этимологик текшириш ўтказмай туриб, бу сўзларнинг тарихи ва маъноларини аниқлаш, албатта, қийин.

Маълумки, бундай хусусият фақат қўшма сўзлар ва уларнинг компонентларига хос бўлмай, умуман сўзларга хосдир.

Ўзбек тилидаги қўшма сўзларнинг кўпчилигида компонентларнинг лексик маънолари сақланган ва маъно муносабатлари яққол сезилиб туради. Фақат айрим қўшма сўзлардагина компонентларнинг маъноси ва маъно муносабатларини аниқлаб бўлмайдиган даражага келиб қолган. Бу эса тил учун оддий бир ҳолдир.

Айрим қўшма сўзлар мураккаб лексиколитизация ва граммати-

¹⁵ Уша асар, 23-бет.

¹⁶ М. И. Привалова. К определению понятия сложного слова в русском языке, Вестник ЛГУ, № 8, серия истории, языка и литературы, вып. 2, Л., 1956, стр. 71.

¹⁷ Е. А. Василевская. К проблеме сложного слова. Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, № 148, русский язык, 1960, стр. 50.

¹⁸ Қаранг: Т. Б. Козминская. Сложные слова в современном чешском языке, Киев, 1955. стр. 218.

липоя, беданоя, кўкайтал. Олтинкўл, Қорасув, Учқўрғон Янгиқўрғон ва ҳ. к. ларда аниқловчи ва аниқлаштириш муносабати; кунгабоқар, бетгачопар, товонтешар, ўринбосар, ишбузар, иш юритувчи, гапсотар, бугўтказгич ва ҳ. к. ларда тўлдирувчи ва ҳаракат билдирувчи сўз муносабати; босволди, Сотаолди, искабтопар, тезоқар, эртапишар ва ҳ. к. ларда ҳол билан ҳаракат билдирувчи сўз муносабати; сойкелди, қорёғди, отқочди (болалар ўйини), илигузилди, пашшақўнмас (ўсимлик номлари) кабиларда эга ва кесим муносабати ва ҳ. к.

Лексикализация, грамматикализация: фонетик бутунлик каби ҳодисалар ҳар қандай қўшма сўзда ҳам юз бериши мумкин.

Қўшма сўзлар янги ташкил топган пайтларда (Янгинор, Қирқчинор, Мингчинор каби жой номлари компонентларнинг моддий (лексик) маъноларни сақлаши, маъно ва грамматик муносабатлар анча кучли бўлди, лекин маълум даврларнинг ўтиши билан бу хусусиятлар кучсизланиб бориши ва ҳатто компонентлар бир бутун ҳолга келиб қолиши — содда сўз даражасига етиши мумкин. Шунинг учун қўшма сўзларнинг барчасини бу хусусиятларига кўра бир қилинганга тушириб бўлмайди, ҳар бир қўшма сўзга алоҳида-алоҳида ёндашиш керак бўлади.

Сўз бирикмаларидан келиб чиққан ёки сўз бирикмалари модели асосида ясалган қўшма сўзларда мослашув, битишув муносабатлари ҳам сақланади.

Қўшма сўзлар проблемаси сўз бирикмалари проблемаси билан маҳкам боғланган. Чунки қўшма сўзларнинг кўпчилик қисми фақат ўзбек тилида эмас, бошқа тилларда ҳам сўз бирикмалари тилда узоқ муддат қўлланиши натижасида компонентлари семантик, грамматик ва фонетик жиҳатдан бир бутун ҳолга келиб, бир тушунчани ифодалайдиган бир бутун шаклланган қўшма сўзга айланади. Бу фикр бундан анча муқаддамоқ машҳур рус тилшуноси И. Н. Срезневский томонидан олган сурилган эди. И. Н. Срезневский, сўз бирикмалари ва қўшма сўзлар ўзаро бир-бири билан боғлиқ эканлиги, қўшма сўзлар кўпинча сўз бирикмалари базасида вужудга келиши, кўпгина ифодалар узоқ ва кўп вақт тилда қўлланиши натижасида қисмлари бир-биридан ажралмас бутун бир сўз ҳолатига келиб қолиши ҳодисаларини кўрсатиб ўтган эди²⁴. Худди шундай фикр бошқа тилшунослар томонидан ҳам айтиб ўтилган²⁵.

²⁴ Қаранг: И. Н. Срезневский. Замечания об образовании слов и выражений, Сб. ОРЯС, т. х. 1873, стр. IX-XI ва IX.

²⁵ Қаранг: E. Dickelmann. Untersuchungen über die Nominal—composition im Russischen, Leipzig, 1934, стр. 24; И. Лосъ. Сложные слова в польском языке. СПб, 1901, стр. 124; В. Гунгманн Карл. Grundriss der Vergleichung, 1886, 486 К. В. Гунгманн. Über das Wesen der sog. Wortzusammensetzung. Leipzig, 1900, S. 362—363; V. Jagic. Die slavischen nominalkomposita in ihrem sprachgeschichtlichen Auftreten. Archiv f. slav. Philologie» XX, стр. 522—523. А. Дармстедтер, Ф. Миклошич, қисман акад. Ф. Ф. Фортунатов, А. И. Томсон ва бошқа кўпгина тилшунослар ана шу фикрда бўлганлар ёки бу фикрни қувватлаганлар ва ҳозир ҳам кўпчилик тилшунослар томонидан бу фикр қувватланмоқда. Қаранг: Е. А. Василевская. Словосочетание и словосложение, Труды кафедр

Машҳур совет тилшуноси акад. В. М. Жирмунский шундай дейди: Ҳар бир қўшма сўз ё илгари сўз бирикмаси бўлган ёки қадимги сўз бирикмаси модели асосида тузилган²⁶. С. И. Абакумов, умумман айтганда, қўшма сўзлар сўз бирикмалари заминида пайдо бўлганлиги ҳозирги пайтда ҳамма томонидан таъминмоқда, дейди²⁷. Проф. А. Л. Андрейчик қўшма сўзларни ҳатто тўғридан-тўғри сўз бирикмаларига тенглаштириб қўяди²⁸.

Ўзбек тили материаллари ҳақиқатда ҳам бу фикрнинг тўғри эканлигини кўрсатади. Чунки ўзбек тили луғат бойлигидаги мавжуд қўшма сўзларнинг кўпчилик қисми эркин сўз бирикмаларининг трансформацияси натижасида вужудга келган ёки сўз бирикмалари модели асосида тузилган. Лекин М. И. Привалова, ...ҳозирги ҳолатида ҳам, генетик жиҳатдан ҳам қўшма сўзларни сўз бирикмалари билан тўлиқ тенглаштириш мумкин эмас, деб ҳисоблайди²⁹.

Тўғри, қўшма сўзларнинг ҳозирги ҳолатини сўз бирикмаларига тенглаштириб бўлмайди, лекин генетик жиҳатдан сўз бирикмаларига тенглаштириш мумкин эмас, деган фикрга қўшилиб бўлмайди. Ўзбек тилидаги аввал баҳор, анор юз, бетгачопар, Бешариқ, бачкигул, ерости, ёлғиз қўл, ёнар тоғ, кўз ёши, кечкуз, кўкпиёз, меҳнат куни ва ҳ. к. ҳозирги кунда қўшма сўз деб қабул қилинувчи сўзларни аслида сўз бирикмаларидан келиб чиққанлигини исботлаш учун зарурият йўқ.

Иккинчидан, шу қўшма сўзларни осонгина қисмларга ажратиш мумкин ва компонентлар ўртасидаги синтактик алоқа ҳам яққол кўришиб турибди (асосан юқоридаги қўшма сўз компонентлари аниқловчи-аниқланмиш ва тўлдирувчи — ҳаракат билдирувчи сўз муносабатларидан иборат. Бу қўшма сўз компонентларининг айримларида ўзаро синтактик алоқани билдирувчи формал грамматик белгилар ҳам мавжуд).

Учинчидан, шуни ҳисобга олиш керакки, қўшма сўзларда компонентларнинг лексик маъноларини сақлаш даражаси турлича бўлади. *Авал баҳор, кеч куз, кўз ёши, кўкпиёз, меҳнат куни* ва ҳ. к. қўшма сўзларнинг компонентлари лексик маъноларини жуда яққол сақлаганлар.

Шундай қилиб, қўшма сўзларнинг сўз бирикмаларига алоқаси йўқ деган фикрга тўлиқ қўшилиб бўлмайди.

русского языка вузов Восточной Сибири и Дальнего Востока. II, Иркутск, 1952, стр. 35 ва бошқалар.

²⁶ В. М. Ж и р м у н с к и й. О границах слова, Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963, стр. 29.

²⁷ С. И. А б а к у м о в а. О сложных словах в русском языке, «Русский язык в школе», № 3—4, 1946, стр. 18.

²⁸ Қ а р а н г: А. Л. А н д р е й ч и к. Грамматика болгарского языка, перевод с болгарского и словарь В. В. Бородич, М., 1949, стр. 78—79.

²⁹ М. И. П р и в а л о в а. К определению понятия сложного слова в русском языке, Вестник ЛГУ, серия истории, языка и литературы, № 8, вып. 2, Л., 1956, стр. 71; Яна қаранг: М. И. П р и в а л о в а. Сложные слова и их функции в художественных произведениях М. Е. Салтыкова-Щедрина, Л., 1953, стр. 33; З. П. Д о н о в а, Сложные прилагательные в современном русском языке. АКД, М., 1950.

Ўзбек тили ва бошқа кўпгина тилларнинг материаллари шунинг кўрсатадики, қўшма сўзларнинг кўпчилик ва асосий қисми сўз бирикмаларидан ёки сўз бирикмалари модели асосида келиб чиққан. Қўшма сўзларнинг пайдо бўлишида сўз бирикмалари асосий манба бўлиб хизмат қилади. Лекин акад. В. М. Жирмунский айтганидек ва кўпчилик авторлар томонидан тасдиқланганидек, ҳамма қўшма сўзлар ҳам сўз бирикмаларидан келиб чиққан ёки сўз бирикмаси модели асосида тузилган деб қатъий чегара қўйиб бўлмайди. Ўзбек тилида қатор қўшма сўзлар мавжудки, уларни сўз бирикмаларидан келиб чиққан ёки қадимги сўз бирикмалари модели асосида тузилган деб бўлмайди. Масалан: *тошбўрон*, *Тоштемир*, *Турсунали*, *Ҳайдарали*, *тилхат*, *Самарқандқишлоқ*, *Фарҳодстрой*, *қорхат*, *қўлбола*, *пиёздоғ*, *Ойгул*, *темирбетон*, *ҳадеб*, *қорёғди* (маросим номи), *Сойкелди*, *бағритош*, *Қумбосди*, *сўшткўйди*, *хуморбосди*, *меҳмонбосди*, *ёрилтош*, *уртўқмоқ*, *уркалтак*, *очилқамиш*, *қайнаҳумча*, *очилдастурхон* ва Ҳ. к.

Бу қўшма сўзларнинг айримлари тўғридан-тўғри ўзак негизларни қўшишдан, айримлари жуфт сўзлардан (*темирбетон* каби) айримлари эга ва кесим муносабатидан — гапдан, айримлари эга, кесим ва ундалмадан келиб чиққандир. Кесим — ундалмадан келиб чиққан ёки *чамандагул* каби қўшма сўзларда уларнинг компонентлари ўртасида сўз бирикмаларига хос грамматик алоқа йўқ.

Бу хусусият қўшма сўзларнинг ҳаммаси ҳам сўз бирикмаларидан келиб чиқмай, бошқа усуллар билан ҳам пайдо бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Ҳақиқатда ҳам ўзбек тилида қўшма сўзлар турли йўллار билан пайдо бўлади.

М. И. Привалова рус тилида ҳам ана шундай хусусият мавжудлигини кўрсатади, лекин у буни жуда бўрттириб юборади. Унинг фикрича, қўшма сўзларнинг унча маҳсулдор бўлмаган айрим типларигина сўз бирикмаларидан пайдо бўлган. У яна айтадики, бундан ҳар бир қўшма сўз этимологик жиҳатдан сўз бирикмасига бориб тақалади, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. ...Лекин алоҳида таъкидлаб кўрсатиш керакки, икки (ёки ундан ортиқ) компонентлардан ташкил толувчи қўшма сўзлар маълум лексик разрядларнинг тилда мавжуд бўлган қонуний синтактик имкониятлар асосида бирикувидан пайдо бўлади³⁰.

Қўшма сўзлар тилда содда сўзлар каби вазифаларни бажарадилар, бирор тушунчани реаллаштириш учун хизмат қиладилар. Лекин тилда қўшма сўзларнинг пайдо бўлишини содда сўзларнинг пайдо бўлиши билан тенглаштириб бўлмайди.

Қўшма сўзларнинг тузилиши, структураси шундайки, уларнинг пайдо бўлишини тилда тамомила абсолют янги сўз пайдо бўлди деб бўлмайди. Чунки қўшма сўзлар аввал тилда алоҳида мавжуд бўлган сўзларнинг янги тур комбинацияларидан вужудга келади.

³⁰ М. И. Привалова. К определению понятия сложного слова в русском языке. Вестник ЛГУ. серия истории, языка и литературы № 8, вып. 2, Л., 1956, стр. 73.

Сўз бирикмаларининг ривожланиш йўли ҳақида В. М. Жирмунский шундай дейди: Ортиқ ёки кам даражада «бириккан» тор маънодаги сўз бирикмаси унинг қисмлари суммаси маносидан фарқ қилувчи, бутунлигича янги маъно (грамматик ёки лексик) томон ривожланган сўз группаларининг грамматик ва лексик жиҳатдан жинс бирикуви натижасида вужудга келади. Бу ўринда тараққиётнинг икки йўналиши бўлиши мумкин:

1) Сўз бирикмаларининг грамматизацияланиш (морфологизацияланиш) томонга, яъни сўз группаларининг сўзнинг ўзига ҳос янги аналитик формасига айланиши; 2) Сўз бирикмаларининг лексикализацияланиш томонга, яъни сўз группаларининг ортиқ ёки камроқ даражадаги мустақкам фразеологик бирликка айланиши. бу фразеологик бирлик маъно жиҳатдан сўзнинг фразеологик эквиваленти саналади³¹.

В. М. Жирмунскийнинг кўрсатишича, юқоридаги ҳар иккала ҳолатда ҳам процесснинг охириги натижаси сўз бирикмасининг ягона (қўшма) сўзга бирикиши билан тугалланади (лекин ҳамма вақт шундай тугаланиши шарт эмас)³².

В. М. Жирмунскийнинг бу фикрини ўзбек тилига ҳам тадбиқ этиш мумкин. Ҳозирги ўзбек тилидаги қўшма сўзларнинг кўпчилик ва асосий қисми сўз бирикмаларининг, юқоридаги каби, икки хил тараққиётнинг бири натижасида вужудга келган. Сўз бирикмаларининг қўшма сўзларга айланиши қисқа муддатли процесс эмас, у узоқ вақтни талаб этади. Чунки мустақил маъноларга эга бўлган сўз бирикмаси компонентларининг бутунлигича бир маъно англатадиган даражага келиши — сўз бирикмасининг сўзга айланиши тилда узоқ муддатни талаб этадиган ва мураккаб процессдир. Кўпгина иборалар қанча узоқ ва кўп қўлланса, шунча осонлик билан бир ажралмас сўзга айланади,— дейди И. И. Срезневский³³.

Сўз бирикмалари фақат қўшма сўзларга айланибгина қолмай, унинг турли типлари сўзнинг янги формаларининг вужудга келишида материал сифатида хизмат қилиши ҳам мумкин. Лекин бу қўшма сўзларга нисбатан ҳам мураккаб ва узоқ муддатни талаб этадиган процессдир³⁴.

Сўз бирикмаларининг қўшма сўзга айланиши бир томонлама процесс. Чунки сўз бирикмалари қўшма сўзга айланиши мумкин, лекин қўшма сўзлар қайтадан сўз бирикмаларига айланмайдилар. Олий абстракция босқичи сифатида сўз бирикмаларидан пайдо бўлган қўшма сўзлар ўзининг грамматик ва стилистик хусусиятларига эга бўлади ва тилда қўллана беради.

³¹ В. М. Жирмунский. О границах слова, ВЯ, 1961, № 3, стр. 15.

³² Қаранг: Ўша асар, 15-бет.

³³ И. И. Срезневский. Замечания об образовании слов и выражений, Сб. ОРЯС, т. х, 1873, стр. XIX и XX.

³⁴ Қаранг: М. М. Г у х м а н. Глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетания частичного и полного слова, Сб. Вопросы грамматического строя, М., 1955, стр. 326.

Айрим тилшунослар бунинг акси бўлиши, яъни қўшма сўзларнинг сўз бирикмаларига айланиши мумкин деб кўрсатадилар. Масалан, В. П. Недялков немис тилида бир қатор тарихан қўшма сўзлар сўз бирикмаларига айланган, дейди³⁵. Лекин ўзбек тили материаллари тилимизда бундай ҳодисанинг мавжудлигини неботла майди.

Сўз бирикмаларининг грамматициялашиш оқибатини академик В. М. Жирмунский қуйидагича тушунтиради: Сўз бирикмаларининг грамматиция қилиниши унинг компонентларидан бирининг ортқи ёки камроқ даражада лексик маъносининг кучсизланиши билан боғланган. Кейинчалик эса у лексик маъно ифодаловчи (мустақил) сўздан ярим ёрдамчи ёки ёрдамчи сўзга, сўз группаси эса бутун ҳолатида сўзнинг грамматик формасига айланади³⁶. Бу процесда сўз бирикмаси аввал қўшма сўзга айланади, оундан унинг элементларидан бири ўз лексик маъносини кучсизлантиради ва охири ёрдамчи сўзга айланади, сўнг бу ёрдамчи сўз ёрдамчи сўзлигини ҳам йўқотиб, сўз формасига айланади, бутун сўз бирикмаси эса содда сўзга айланиб кетади. Хуллас, грамматиция натижасида сўз бирикмасининг элементи тамомила янги сифатга айланади, яъни у энди лексик маъно эмас, грамматик маъно, грамматик муносабатларни ифодалайди. Бу ҳолни ўзбек тилидаги кўмакчи феълларда яққол кўриш мумкин. Аслида мустақил лексик маънога эга бўлган айрим феъллар ҳозир ўз лексик маъноларини йўқотиб, қўшимча маъно оттенкаларини ифодалайдиган ёрдамчи сўзга — кўмакчи феълларга айланган. Буларнинг айримлари эса ёрдамчи сўзлик хусусиятини ҳам йўқотиб, сўз формасига айланиб кетган ва аффикслик вазифасини бажармоқда. Масалан: *ўқиб турибман, ўқиб юрибман, ўқиётиман, ўқиётирман* каби феълларда *турмоқ, юрмоқ, ётмоқ* феъллари ёрдамчи сўз эмас, замон маъносини ифодаловчи аффикс вазифасини бажармоқда.

Худди шу нарсани феълларга қўшилиб, шахс ва сонни ифодалайдиган (*ёза-ман, ёзасан, ёзамиз, ёза-сиз* каби) аффиксларда ҳам кўриш мумкин.

Бундай процесни фақат ўзбек тилида эмас, бошқа тилларда ҳам учратамиз³⁷.

Сўз бирикмаси элементларининг грамматиция қилиниши ҳодисаси, айниқса, аффиксга айланиб кетиши, албатта, узоқ муддатни талаб этувчи процесдир.

³⁵ Қаранг: В. П. Недялков. О структуре немецкого глагола. Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963, стр. 276.

³⁶ В. М. Жирмунский. Уша асар, 15-бет.

³⁷ Қаранг: В. М. Жирмунский. Уша асар, 15 ва ундан кейинги бетлар; В. П. Григорьев. О границах междусловосложением и аффиксацией, ВЯ, 1956, № 4, стр. 46. Аналитик конструкциялар М. М. Гухманнинг қуйидаги асарларида анча батафсил баён этилган: Глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетаний частичного и полного слова. Сб. Вопросы грамматического строя, М., 1955; Критерии выделения глагольных аналитических конструкций из других типов словосочетаний. Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963.

Сўз бирикмаси элементларидан бирининг лексик маъносининг кученаланиб ярим ёрдамчи сўзга ёки ёрдамчи сўзга ёки аффиксга айланиб кетиш ҳодисасини барча сўз бирикмаларидан пайдо бўлган қўшма сўзларга тадбиқ этиб бўлмайди. От+от, сифат+от, сон+от каби сўз бирикмаларида бу ҳодиса учрамайди. Масалан *белбош* қўшма сўзи ўзбек тили лугатида жуда қадимдан мавжуд бўлишига қарамай, унинг бирор элементи ўз маъносини кучсизлантирган, ёрдамчи ёки ярим ёрдамчи сўзга айланган деб бўлмайди. Шунинг учун грамматизация ҳодисасини ҳамма қўшма сўзларга нисбатан баробар қўллаб бўлмайди.

Юқорида айтилганидек, қўшма сўзлар сўз бирикмалари модели асосида ҳам тузилади. Фақат ўзбек тилида эмас, умуман кўпчилик тилларда қўшма сўзларнинг асосий қисми асрлар давомида сўз бирикмалари модели асосида вужудга келган намуналар асосида пайдо бўлган³⁸. Ҳақиқатан ҳам янги сўзларнинг кўпчилиги эски намуналар асосида ясалади³⁹. Масалан, яқиндагина *аэронавт* сўзи модели асосида *космонавт*; *аэродром* сўзи модели асосида *космодром*; *самолёт* сўзи модели асосида *звездолёт* каби қўшма сўзлар пайдо бўлди.

Ўзбек тилида ҳам фақат кейинги йилларнинг ўзидаёқ ўзбек тили сўз бирикмалари модели асосида қатор қўшма сўзлар пайдо бўлди. Масалан, сифатловчи ва сифатланмишли бирикма моделида: *беш йиллик*, *беш мингчи*, *бир томлик*, *бир ҳужайрали*, *икки нуқта*, *бош ҳарф*, *бош мақола*, *тез ёрдам*, *бош врач*, *Янгиер* ва ҳ. к.; қаратқичли аниқловчи ва аниқланмишли бирикма моделида: *иш кун*, *иш ҳақи*, *меҳнат кун*, *сўз боши*, *звено боши*, *иш плани*, *Май олди*, *байрам олди* ва ҳ. к.; тўлдирувчи ва ҳаракат билдирувчи сўздан иборат бўлган бирикма моделида: *меҳнатсевар*, *тинчликсевар*, *нур қайтаргич*, *иш ташиш*, *дунёқараш* ва ҳ. к. лар.

Лекин шунини айтиш керакки, сўз бирикмаси модели асосида тузилган қўшма сўзлар ҳам сўз бирикмаларидан пайдо бўлган қўшма сўзлардан бирор хусусияти билан фарқ қилмайди. Масалан, юқорида келтирилган қўшма сўзларнинг ҳаммасида ҳам уларнинг элементлари ўзаро аниқловчи+аниқланмиш, тўлдирувчи+ҳаракат билдирувчи сўз ва ҳ. к. муносабатлардадир. Шунинг учун қўшма сўзларнинг қайси бири сўз бирикмасидан, қайси бири сўз бирикмаси модели асосида пайдо бўлганлигини аниқлаш анча қийин. Қўшма сўзларни фақат тарихан ўрганиш натижасидагина бу масалага тўғри ёндашиш мумкин.

Сўнги вақтларда ўзбек тилига рус тилидан турли сўз ва ибораларнинг калька йўли билан кириши натижасида айрим рус тили сўз бирикмалари модели асосида ясалган қўшма сўзлар ҳам худди

³⁸ Рус тилида сўз бирикмалари модели асосида ясалган қўшма сўзлар Е. А. Василевскаянинг «Словосочетание и словосложение». Труды кафедр русского языка вузов Восточной Сибири и Дальнего Востока, Иркутск, 1962 ва «Словосочетание в русском языке», М., 1962 асарларида анча батафсил ёритилган.

³⁹ Қаранг: Проф. М. Н. Петерсон. Введение в языковедение, М., 1929, стр. 27.

ўшандайлигича кира бошлади. Масалан, *газвода* қўшма сўзи *газированная вода* — нисбий сифат ва сифатланмишдан иборат сўз бирикмасида сифатловчи қисқартирилган ва натижада *газвода* қўшма сўзи пайдо бўлган. Худди шу сўз бирикмаси ўзбек тилига газланган сув деб таржима қилинган ва рус тилидаги каби, сифатловчи аниқланмиш қисқартирилиши натижасида рус тилидагига айнан ўхшаган *газсув* қўшма сўзи пайдо бўлган. Умуман ўзбек тилига рус тилидан сўзлар кириши натижасида рус тили сўз бирикмалари модели асосида ясалган анчагина қўшма сўзлар ўзбек тилида пайдо бўла бошлади.

Турли тилларда қўшма сўзларнинг ясалишида ўзига хос моделлар мавжуд. Масалан, рус тилида бир хил модел билан ясалган бир неча қўшма сўзни учратиш мумкин: *Кедроград, Волгоград, Зеленоград, Целиноград; водопровод, газопровод, ливнепровод; Волховстрой, Днепрострой, метрострой, Куйбишевстрой, Ангарастрой; винопдел, маслодел, бракодел; паровоз, тепловоз, электровоз* ва ҳ. к.

Ўзбек тилида бундай ҳодиса жуда камдан-кам учрайди, фақат *Меҳнатобод, Колхозобод, Ҳамзабод* каби ўрин-жой номларидагина учрайди.

Ўзбек тилида ҳар бир конкрет қўшма сўзнинг ўз ясалиши мавжуд. Ҳар бир конкрет қўшма сўз маълум бир сўз бирикмасидан ёки сўз бирикмаси моделидан пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам проф. Э. В. Севортян айтдики, грамматик бўлмаган йўл билан ясалган янги сўзнинг тилнинг лексик таркибида пайдо бўлиши ҳар гал ўзининг алоҳида изоҳига эга ва умумий қондага мос келмайди. Бундай сўзнинг тарихи ўзига хос, индивидуалдир⁴⁰.

Шунинг учун ҳар бир сўз бирикмаси охири бориб қўшма сўзга айланади деб айтиб бўлмайди.

Проф. Э. В. Севортян юқоридаги фикрини ривожлантириб айтдики, биз қўшма сўзларнинг ясалиш қоидаларини билмаймиз, чунки туркий тилларда бундай қоидалар йўқ; синтактик бирикмашиш қўшма сўзга айланиш йўли ҳар гал алоҳида ва ўзига хосдир⁴¹.

Ўзбек тилидаги мавжуд қўшма сўзларни тузилиши ва келиб чиқишига кўра учта гурпуага бўлиш мумкин: 1) Сўз бирикмаларидан ёки сўз бирикмалари модели асосида пайдо бўлган қўшма сўзлар; 2) бошқа йўллар билан пайдо бўлган қўшма сўзлар; 3) Сўз бирикмаларига ясовчи аффикслар қўшиш билан ясалган қўшма сўзлар.

Сўз бирикмалари ва сўз бирикмалари модели асосида пайдо бўлган қўшма сўзлар.

1. Қаратқичли аниқловчи ва қаралмиш характеридаги от-отдан ёки отлашган сўзлардан ташкил топган қўшма сўзлар. Буларда қаратқичли аниқловчи ҳамма вақт белгисиз бўлади, аниқланмиш эса белгисиз ҳам, белгили ҳам бўла олади. Масалан: *зигирноя, беданоя, шолпноя, белбоғ, қўлқоп, қўлбоғ, гугуртқўп, лампамой, машина ип, гулғунча, автохўжалик, иш план, ясовулбоши, ўғрибоши,*

⁴⁰ Э. В. Севортян. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках. Сб. Вопросы теории и истории языка... М., 1952, стр. 316.

⁴¹ Уша асар, 319-бет.

қуштили (овқат номи), танақўзи (бот.), иш кунни, иш ҳақи, меҳнат кунни, сўз боши, синф боши ва ҳ. к.⁴²

Бу типдаги қўшма сўзлар ичида III шахс бирликдаги эгалик аффикси билан келган олд сўзнинг қўшилиши билан ясалган анчагина қўшма сўзлар мавжуд. Масалан; *байрам олди, Май олди, сайлов олди* ва ҳ. к. Булар рус тилидан таржима қилиш (калькалаш) йўли билан тилимизда пайдо бўлган янги типдаги қўшма сўзлардир.

Ҳозирги ўзбек тили луғатида ўзак-негизларга *оро* (аслида *ора*) қўшилиши билан тузилган анчагина қўшма сўзлар учрайди. Масалан: *халқаро, миллатлараро, ўзаро, областлараро, республикалараро, идоралараро, қабилалараро, мактаблараро* ва ҳ. к. Бу қўшма сўзлар ҳам аслида қаралмиш ва қаратқич муносабатидан келиб чиққан. (*-оро* тўғридан-тўғри ўзак-негизга ёки *-лар* аффиксидан сўнг ҳам қўшила олади).

II. Сифатловчи-аниқловчи ва аниқланмиш отдан тузилган қўшма сўзлар:

а) сифат+от: *қоработир, Қорадарё, қоражигар, қорамол, қоракурт, Қорақум, очкўз, оқайиқ, оқсоқол, оқуруғ* (қовун номи) *оқ ўрик, оққанд, қаттиқ қўл, қаттиқ кўнгил, кўкёғоқ, кўкгул, кўксултон, кўк чой, қизилиштон, қизилкесак, Қизилровот, қизилмағиз, сариқгул, Сарикқамиш, зарҳал, зарпечак, зарпушти* ва ҳ. к. лар.

Бундай қўшма сўзларнинг биринчи компоненти сифатлардан эмас, сифат вазифасидаги отлардан ҳам бўла олади. Масалан: *боботог, бободоҳқон, шотерак, шотемир, шосуна, шотут, жиўжахўроз, бош врач, бош ҳарф* ва ҳ. к. Баъзан сифат+сифат типдаги қўшма сўзлар ҳам учрайди. Лекин унда иккинчи сифат от вазифасига кўчган бўлади. Масалан: *олақашқа*. Лекин *оқ сариқ* қўшма сўзида биринчи сифат иккинчи сифат орқали англашилган белгининг турини билдирмоқда.

б) сон+от: *Бешёғоч, Бешариқ, бешбурчак* (мат.) *беш йиллик* (махсус), *бошкокил, беш кунлик, бир кун, бир сўм, еттиоғайни, еттиқароқчи* (юлдуз номлари), *еттибурчак, Еттисув, икки юзлама, икки қат, учбурчак, учоёқ, уч нуқта, учайри, учбарг, тўрткўз, тўрттамал, Тўрткўл, тўртқирра, Олтиариқ, саккиз тепки* (атлас), *Тўққизтепа* (геогр.), *уй боши, Ўнҳаёт* (геогр.), *қирқбарг* (бот.), *Қирқкокил, қирқоёқ* (зоол.), *қирққулоқ* (бот.) ва ҳ. к. лар.

в) равиш+от: *тез ёрдам, тезқадам, тезхотир, кўпбурчак, кўпнуқта, кўпчизиқ, орқапушт, ҳозиржавоб, аввал баҳор, камаҳоли, камвазн, камгап, камҳосил, қамхарж, тагкурси, тагчарм* ва ҳ. к. лар.

г) сифатдош+от: *оқарсув* (оқинсув), *сурғи дори, қичитқитикон, қичитқийт, сузмахалта, алдаркўса, ёнар тоғ, ваҳма қўш, Қолгандарё* ва ҳ. к.

д) от+от: 1) Биринчи от иккинчисини ўхшатиш йўли билан аниқлайди: *анор юз* (анорга ўхшаган юз), *атиргул, атирсовун, бах-*

⁴² Бу турдаги қўшма сўзларнинг иккинчи типини (қаралмиш белгили) кўпроқ янги ясалган қўшма сўзларда учрайди. Бу эса ҳали синтактик алоқанинг ортиқ даражада йўқолиб кетмаганлигидан нишонандир.

малгул, гул юз, бугдоймағиз, бўригул, бўрикалла, бўритумшук, девқомат, довиорак, лайлакқор, анжирбеҳи, анжиршафтоли, биғилтумшук, бодомқовоқ, гулбадан, беданлқадам, гулчеҳра, косабарг, қоратол, карнайгул, лолагул, найзабарг, отқулоқ, печакгул, тиллақўнғиз, тошбақа, тоштуз, тухумгул, туяқуш. Ўқилдиз, ўқариқ, қайчибарг, қўй кўз, оху кўз ва ҳ. к. Ўзбек тилида бу типдаги сўзлар жуда кўп учрайди.

2) Биринчи от иккинчисини ўринга муносабатига кўра аниқлайди. Масалан: *ёнилдиз, ёнбарг, сувгул, сувпиёз, сувилон, чўлбақа даштпиёз тоғолча, тоғчумчуқ, қумпиёз* ва ҳ. к.

3) Қўшма сўзнинг иккинчи — аниқланмиш компоненти орқали ифодаланган предметнинг материаллини, нимадан қилинган, ясалганлигини билдиради. Масалан: *ғишткўприк* (геогр.), *Тошкўприк* (геогр.), *лойсувоқ, қумсувоқ, ганчсувоқ, бўрлампа, арзиклампа, ёғочоёқ, тўрқовоқ, гулчамбар, тутмайиз, тунука қути, шиша кўз, гўнгетпа* ва ҳ. к. Бу мисолларда қўшма сўз компонентлари ҳам лексик, ҳам грамматик жиҳатдан ортиқ бирикиб, бутунлигича бу тушунчани реаллаштирувчи, бир маъно ифодаловчи ҳолга келиб қолган. Шунинг учун буларни, шубҳасиз қўшма сўзлар деб аташ мумкин. Лекин А. Ҳожиев *духоба дўппи, сопол лаган, ғиштдевор, тош йўл, чарм пальто* кабиларни компонентлари ўртасидаги аниқловчи ва аниқланмишлик ҳолати сақланганлиги учун қўшма сўзларга эмас, сўз бирикмаларига киритади⁴³. Худди шу типдаги *мис кўза, мис лаган, мис қозон, чинни коса* каби бирикмаларни Б. Мадалиев қўшма сўзларга киритади⁴⁴. Яна нима учундир *мис кўза, мис лаган, мис қозон* ажратиб ёзилгани ҳолда *чинни коса* қўшиб ёзилган.

Ҳақиқатан ҳам, А. Ҳожиев айтганидек бу бирикмаларда аниқловчилик ва аниқланмишлик ҳолати тўлиқ сақланган, Масалан: *мис лаган, сопол лаган, чинни лаган, тунука лаган; чинни коса, сопол коса, мис коса, тунука коса* ва ҳ. к. Шунинг учун бу бирикмаларда қўшма отлик хусусияти йўқ, буларни қўшма сўзлар эмас, сўз бирикмалари деб ҳисобламоқ маъқул.

4) Аниқланмиш оддан англашилган предметнинг қандай мақсад, вазифага мўлжалланганлигини билдиради. Масалан: *тоққайчи, гулқайчи, тамаки қути, чой қути, носқасоқ, беданақовоқ, сувқовоқ, ошқошиқ, чойқошиқ, бўёқ чўтка, савзиўра, машина ип, кирўра, ошхамир, мантиқасқон, ошқовоқ, чойчақа, қандлавлаци* ва ҳ. к.

Юқоридаги типнинг бир тури — *асалари* қўшма сўзида аниқловчи от аниқланмиш оддан олинадиган маҳсулотга кўра аниқлайди (асал берадиган ари).

5) Аниқловчи от аниқланмиш отни қандай вазифани бажаришга мўлжалланганлигига кўра аниқлайди. Масалан: *газқувур, сувқувур, дамтовоқ, елпиштовоқ* ва ҳоказо.

⁴³ Қаранг: А. Ҳожиев. Ўзбек тилида қўшма, жуфт, такрорий сўзлар. 22-бет.

⁴⁴ Б. Мадалиев. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма сўзлар. Луғат қисмига қаранг.

6) Аниқловчи от аниқланмиш от орқали ифодаланган предметнинг бошқарувчисини билдиради. Масалан: *эшакарава, отарава, ҳўкизарава* ва ҳ. к.

Юқорида кўрганимиздек, бу типдаги қўшма сўзларнинг кўпчилигида уларнинг компонентлари ўртасидаги маъно муносабатлари: сақланган ва осонлик билан бу муносабатларни аниқлаш ҳамда уларнинг аслида қандай сўз бирикмаларидан пайдо бўлганигини белгилаш мумкин. Лекин бундай қўшма сўзларнинг айримларида биринчи компонент ўз лексик маъносини йўқотган, нима учун шундай аталгани ҳозир ноаниқ ҳолга келиб қолган ва қўшма сўз бутунлигичагина бир маъно ифодаладиган бир бутун ҳолга келиб қолганлари ҳам мавжуд. Бундай қўшма сўзларнинг компонентлари ўртасидаги маъно муносабатлари йўқолган. Масалан: *балиқтут, беданатут, болтабалиқ, балиққўл, белкурак, белўроқ, илонўт илончўп, илонпийёз, илонгул, итбалиқ итбодом, итузум, туябалиқ, туяттиш, хонатлас, чиккитарвуз, чиннитерак, эшаголма, эшонолма, ўқилон, қаргашойи, қозиқоёқ, қовоғари, қуштили, қўлбола* ва ҳ. к.

Аниқловчи вазифасидаги от+аниқланмиш от типидagi қўшма сўзлар аслида содда бирикмалардан эмас, мураккаб бирикмаларнинг қисқариши натижасида пайдо бўлган. Аниқловчи вазифасидаги сифатдошнинг тушиб қолиши натижасида унинг аниқловчилик вазифаси аниқловчи сифатловчига нисбатан турли вазифада бўлган отга кўчган. Натижада мураккаб бирикма қисқариб содда бирикмага, содда бирикма эса ўз навбатида қўшма сўзга айланган. Қиёсланг: *анор юз* — анорга ўхшаган юз; *анжиршафтоли* — анжирга ўхшаган шафтоли; *асалари* — асал берувчи ари; *ёнилдиз, ёнбарг* — ёндан ўсиб чиққан илдиз, барг; *гўнгтепа* — гўнгдан ясалган тепа; *сувгул, сувилдиз* — сувда ўсадиган гул, илдиз; *сувилон, чўлбақа* — сувда яшайдиган, чўлда яшайдиган бақа, илон; *тўрқовоқ* — тўрдан ёки тур билан ишлаган қовоқ; *газқувур* — газ учун мўлжалланган, қувур; *эшакарава* — эшак қўшиладиган (эшак тортадиган) арава; *токқайчи, гулқайчи* — ток кесадиган, гул кесадиган қайчи; *мангиқасқон* — манти пиширадиган қасқон; *сабзийра, кирўра* — сабзи учун, кир сув учун мўлжалланган ўра; *тошкўприк, ғишткўприк* — тошдан, ғишдан ясалган кўприк ва ҳ. к.

Бу қўшма сўзлар аслида қуйидагича синтактик қурилишга эга бўлган сўз бирикмалари бўлган:

1. От+жўналиш келишиги аффикси+сифатдош+от. Масалан: *анор юз* — анорга ўхшаган юз, *анжиршафтоли* — анжирга ўхшаган шафтоли ва ҳ. к.

2. От+ўрин келишиги аффикси+сифатдош+от. Масалан: *сувгул* — сувда ўсадиган гул; *тоғолча, тоғузум* — тоғда ўсадиган олма, узум ва ҳ. к.

3. От+чиқини келишиги аффикси+сифатдош+от. Масалан: *гўнгтепа* — гўнгдан ясалган тепа, *қумсувоқ* — қумдан қилинган сувоқ, *шища кўз* — шишадан ишланган (ясалган) кўз, *тутмайиз* — тутдан қилинган майиз, *зиғирёғ* — зиғирдан олинган ёғ ва ҳ. к.

4. От+белгисиз тушум келишиги+сифатдош+от. Масалан; *чойқути, тамаки қути* — чой, тамаки солинадиган қути; *мантиқасқон* — манти пишириладиган қасқон, *эшагарава* — эшак қўшиладиган арава ва ҳ. к.

5. Бош келишикдаги от+сифатдош+от. Масалан; *газқувур, сувқувур* — газ ўтадиган, сув ўтадиган (ёки газ, сув оқадиган) қувур.

6. От+жўналиш келишиги аффикси+сифатдош+от. Масалан; *бўриқалла* — бўрининг қалласига ўхшаган қалла, *девоқомат* — девнинг қоматига ўхшаган қомат, *отқулоқ* — отнинг қулогига ўхшаган ўсимлик ва ҳ. к.

7. От+кўмакчи+сифатдош+от. Масалан; *носқовоқ, беданақовоқ* — нос учун, бедана учун қилинган қовоқ; *бўёқ чўтка* — бўёқ учун ишлатиладиган чўтка; *сабзиўра, кирўра* — сабзи учун, кир учун қавланган ўра ва ҳ. к.⁴⁵

Бу сўз бирикмаларининг қўшма сўзга айланиш процессида отларга қўшилган келишик қўшимчалари ёки отдан кейин келган кўмакчи сўз туширилган аниқловчи вазифасидаги сифатдош умуман тушиб қолган, натижада сифатдошнинг аниқловчилик вазифаси отга кўчган. Хуллас, сўз бирикмалари компонентлари орасидаги мавжуд аниқ ўзаро синтактик алоқа ўзгарган, синтактик қайта қурилиш юз берган. Бу синтактик қайта қурилиш эса ўз навбатида сўз бирикмаларининг қатъиян қўшма сўзларга отланишига сабаб бўлган.

Юқорида кўрилган қўшма сўзлар мураккаб сўз бирикмаларининг қисқаришидан, аниқловчи сифатловчи аниқловчининг тушиб қолишидан пайдо бўлган бўлса, бундай қўшма сўзларнинг бошқача ясалган типлари ҳам учрайди.

Масалан: *тишкавлагич, доритомизгич, буғўтказгич, бомбаушлагич* каби қўшма сўзларда аксинча аниқланмиш от туширилиб, сифатловчи аниқловчи эса отга айланган, от ясовчи аффиксини кам олган (*дори томизувчи, буғ ўтказувчи, бомба ушлагувчи асбоб*) каби. *Устқурма* (устига қурилган), *қўлэзма* (қўлда ёзилган) қўшма сўзлари ҳам ана шундай тузилган.

Мосланган деган маънони билдирувчи сифатдош ўрнида *боп* сўзининг қўшилиши билан ҳам тилимизда анчагина қўшма сўзлар ясалган: *мойизбоп, ишбоп, ошбоп, кўрпабоп, бинобоп, оммабоп, саҳнабоп, журналбоп, газетабоп, силосбоп* ва ҳ. к.

Аслида отдан ясалган сифатдош аниқловчининг қисқариши натижасида пайдо бўлган қўшма сўзлар ҳам мавжуд. Масалан; *қаддоқтош* (қадоқлайдиган тош ёки қадоқлаш учун хизмат қилувчи тош), *газсув* (газланган сув), *карбонсув* (карбонланган сув) ва ҳ. к.

От+от типидagi юқоридаги каби қўшма сўзлар ичида аслида сифат+от, лекин сифат отга айланиши натижасида от+от типидa бўлиб қолганлари ҳам учрайди. Масалан: *замбилгалтак* (галтакли

⁴⁵ Лекин айрим вақтларда келишик қўшимчаси тушмай сақланиб қолганлари ҳам учрайди. Масалан: *чамандагул, кунгабоқар* каби.

Сўз бирикмаларига турли ясовчи аффикслар қўшиш билан ясалган қўшма сўзлар: *юз центнер — юз центнерчи, ҳарф терув — ҳарф терувчи, тани соғ — тан соғлиқ* (предикатив муносабатли бирикмадан), *беш кун — беш кунлик* (пятидневка), *ўз сўз — ўз сўзлик, тиш кабла — тиш каблагич, дори томиз — доритомизгич, иш юритув — иш юритувчи, юз сўм — юз сўмлик, беш йил — беш йиллик, тенг ҳуқуқ — тенг ҳуқуқли, тенг ҳуқуқлилиқ, ингичка тола — ингичка толали* (пахта), *бир ҳужайра — бир ҳужайрали* (баъзан-лар қўшиб ҳам ишлатилади. Қиёсланг: *бир ҳужайрали — бир ҳужайралилар*).

Айниқса такрорланувчи тақлидий сўзлардан ясовчи аффикслар ёрдамида анчагина қўшма сўзлар ясалган: *варварак, визвизак, дағ-дағ, жимжима, зилзила, машмаша, физғизак, шаршара* ва ҳ. к.

Ўзбек тилида қўшма сўзлар ҳосил қилишда ўзак-негизларни бириктирувчи элементлар (аффикслар) қўлланмайди. Лекин рус тилидан кирган айрим қўшма сўзлар бириктирувчи элементлар ёрдамида тузилган ҳолда ўзбек тилига кириб қолганлар ва шундайлигича қўлланмоқдалар. Масалан: *электродинамометр, электрозавод, электропоезд, электроэнергия* ва ҳ. к.⁴⁹

Ҳозирги ўзбек тилининг луғат бойлигида қўшма сўзларнинг асосан юқорида келтирилган турлари учрайди ва қўлланилади.

Қўшма сўзлар масаласидаги ноаниқликларни асосан уч турга ажратиш мумкин: 1) Қўшма сўзларни айрим содда сўзлардан фарқлаш ёки бошқача қилиб айтганда, айрим сўзларни қўшма сўзларга киритиш ёки содда сўзларга киритиш масаласи; 2) Сўз бирикмалари билан қўшма сўзларни чегаралаш, уларни бир-бирларидан ажратиш ва 3) Шу масала билан кўп жиҳатдан боғлиқ бўлган қўшма сўзларнинг имлоси масаласи.

Қўшма сўзлар бирдан ортиқ ўзак-негизлардан ташкил топади. Лекин ўзбек тилида шундай сўзлар борки, улар тарихан икки ёки ундан ортиқ компонентдан ташкил топган, ҳозир эса бу компонентлардан бири лексик маъносини сақлаб, иккинчиси эса лексик маъносини сақламаган, йўқотган, мустақил ҳолда қўлланмайди. Бундай сўзларни айрим тилшунослар қўшма сўзларга киритсалар, айримлар содда сўзларга киритадилар.

Бу масалада А. Ҳожиёвнинг фикрига қўшилмоқ керак. Масалан: *кечқурун* сўзининг иккинчи компоненти ўз мустақиллигини йўқотгани учун А. Ҳожиёв уни, тарихан қўшма сўз бўлишига қарамай, содда сўзларга киритади⁵⁰. Ўзбек тилида бундай сўзлар анчагина учрайди, лекин уларнинг кўпчилиги Б. Мадалиёв китобининг қўшма сўзлар луғатида қўшма сўз деб берилади.

Шунингдек бошқа тиллардан кириб ўзлашган сўзларнинг ҳар бир компоненти ўзбек тилида мустақил негиз сифатида қўлланса, қўшма сўзларга, агар бирор элементи мустақил негиз сифатида

⁴⁹ Ўзбек тилида ҳам *биратўла, жонажон* типдаги қўшма сўзларда бириктирувчи вазифасини бажарувчи унли товуш қўлланади. Лекин бу ўзбек тили учун характерли хусусият эмас.

⁵⁰ Қаранг: Ўша асар, 11-бет.

кил топади. Унинг компонентлари ўзларининг барча мустақиллик хусусиятларини (лексик, грамматик; фонетик ва ҳ. к.) тўлиқ сақлайди. Ҳар бир компонент грамматик жиҳатдан шаклланган бўлади ва форма бутунлигига эга бўлади. Сўз бирикмасининг ҳар бир компоненти гапда маълум вазифани бажариб, гапнинг мустақил бир бўлаги бўлиб келади. Шунинг учун ҳам сўз бирикмалари эркин бирикмалардир.

Қўшма сўзлар эса икки ёки ундан ортиқ ўзак-негизларнинг бирикувидан ташкил топади. Қўшма сўз компонентлари лексик, грамматик хусусиятларини маълум даражада сақлашларига қарамай, шу қадар бирикиб кетадиларки, улар бутунлигича бир лексик маъно ифодалайдиган ҳолга келиб қоладилар, сўзларнинг форма бутунлиги йўқолади, бир асосий урғуга эга бўладилар. Гапда бир вазифани бажариб, унинг бир бўлаги саналади. Қўшма сўз компонентларини бир-биридан ажратиш мумкин эмас, улар яхлит, бир бутун саналади. Унинг компонентлари алоҳида мусатқил сўзлик хусусиятини йўқотади⁵³.

Қўшма сўз ва сўз бирикмаларига ана у хусусиятлар жиҳатидан ёндашилганда, биринчи компоненти сон, сифат ва равишлардан бўлган бирикмалар, айниқса, характерлидир.

Сон, сифат, равишлар иккинчи бир сўз билан алоқага киришиб, сўз бирикмаси ҳосил қилишлари ёки қўшма сўз таркибига кириб, унинг элементи (компоненти) вазифасида бўлиши мумкин.

Бундай бирикмаларни сўз бирикмалари ёки қўшма сўзларга киритиш учун сўз бирикмалари ва қўшма сўзларнинг асосий белги-хусусиятларидан келиб чиқмоқ керак. Лекин айрим муаллифлар томонидан бундай бирикмалар асосиз қўшма сўзларга киритилиб келинмоқда⁵⁴. Улар қуйидагилар:

а) сон + *ли* орқали ясалган нисбий сифат:

<i>бир бармоқли</i>	<i>бир пардали</i>
<i>бир бошли</i>	<i>бир торли</i>
<i>бир бўғинли</i>	<i>бир фазали</i>
<i>бир варақли</i>	<i>бир қаватли</i>
<i>бир гулли</i>	<i>икки атомли</i>
<i>бир квартирали</i>	<i>икки бўлакли</i>
<i>бир маъноли</i>	<i>икки қаватли</i>
<i>бир моторли</i>	<i>икки бўғинли</i>
<i>бир палатали</i>	<i>икки изли</i>
<i>икки мисрали</i>	<i>тўрт моторли,</i>
<i>икки ўринли</i>	<i>тўрт торли</i>
<i>икки қиррали</i>	<i>тўрт ўринли</i>
<i>уч баргли</i>	<i>тўрт қаватли</i>

⁵³ Қаранг: К. Е. Майтнинская. Об ограничении слова от части слова. Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963, стр. 91.

⁵⁴ Б. Мадалиев. «Ҳозирги ўзбек тилида қўшма сўзлар» китобининг луғат қисмига қаралсин.

уч бўлимли
уч пардали
ич қаватли

беш бўғинли (грам.)
беш қаватли
саккиз хонали ва ҳ. к.

Бу бирикмаларнинг ҳаммасида ҳам сонлар қўшма сўз компонентлари эмас, сўз бирикмаси компонентлари, сўз бирикмасининг иккинчи компонентиға нисбатан аниқловчилик вазифасини бажармоқда. Бу бирикмаларда қўшма сўзларға хос хусусиятлар йўқ. Бирикма компонентлари ўзларининг лексик-грамматик хусусиятларини тўлиқ сақлаган. Шунинг учун булар қўшма сўзлар эмас, балки сўз бирикмалари — эркин бирикмалардир.

б) сифат + *-ли* ёки *-ий* орқали ясалган нисбий сифат:

сийрак барели,
сийрак гулли,
тенг ҳуқуқли,
узун бўй(ли),
узун соч(ли),
узун тўлқин(ли),
ширинсўз(ли),
қисиқ кўз(ли),
кенг кўкракли,
кенг юзли,

лўппи юзли,
юқори малакали,
юқори ҳосилли,
ғайри илмий,
ғайри қонуний,
ғайри ихтиёрий,
катта тишли,
кенг изли,
кенг соявонли ва ҳ. к.

в) Равиш + *-ли* орқали ясалган нисбий сифат:

кўп болали,
кўп асрли,
кўп бўғинли,
кўп донли,
кўп маъноли,
кўп томли,

кўп соҳали,
кўп торли,
кўп сўзли,
кўп квартирали,
кўп мевали,
кўп чизиқли,
кўп қаватли ва ҳ. к.

г) Равиш + ҳаракат номи:

қайта тайёрлаш,
қайта қуриш,
қайта қўшилиш,

қайта тиклаш,
қайта тақсимлаш,
қайта ишлаш ва ҳ. к.⁵⁵

Қайта тарбия, қайта наиш каби равиш + от бирикмалари ҳам мавжуд, лекин булар ҳам аслида *қайта тарбиялаш, қайта наиш қилмоқ* каби бирикманинг қисқаришидир.

Юқорида келтирилган бирикмаларда қўшма сўзлик хусусияти

⁵⁵ Рус тилида қайта тайёрлаш — переподготовка, қайта ишлаш — переработка, қайта тақсимлаш — перераспределение ва ҳ. к. Кўринадики, бу бирикмалар ўзбек тилида калька йўли билан пайдо бўлган. Лекин шунинг унутмаслик кераки, рус тилида калькаланаётган сўз ёки бирикма рус тилида қандай бўлса, ўша ҳолда калькаланиши шарт эмас. Айрим вақтларда рус тилидаги содда сўз ўзбек тилига қўшма сўз орқали ёки аксинча қўшма сўз содда сўз орқали, қўшма сўз сўз бирикмаси орқали, сўз бирикмаси қўшма сўз орқали ва ҳ. к. берилиши мумкин. Шунинг учун рус тилидаги қўшма сўз ўзбек тилига калькаланганда у ҳам албатта қўшма сўз бўлиши шарт эмас.

аниқловчида бирикма ҳосил қилганлар. Шунинг учун булар қўшма сўзлар деб эмас, сўз бирикмалари деб қаралиши керак⁵⁶.

Юқоридagi каби қўшма сўзларга ёки сўз бирикмаларига киришида анча қийинчиликларга дуч келинаётган бирикмалар тилимизда анчагина учрайди.

Хатто бу типдаги бирикмаларгина эмас, қўшма сўзлиги аниқ бўлаган бирикмаларда ҳам уларнинг компонентлари орасидаги левек ва грамматик муносабатларга турлича қаралмоқда. Бу ҳол бўлганда ҳам анча қийинчилик, ҳар хиллик туғдирмоқда. Бир мисол: «Совет Узбекистони» газетасида босилган «Қишлоқ депутатлари» (3 апрель, 1969, 79-сон) номли мақолада бир қўшма сўз бир гал қўшиб — *Намангансой*, иккинчи гал ажратиб *Наманган сой* тарзида ёзилган. Бу ҳол тез-тез учраб турмоқда.

Қўшма сўз ва сўз бирикмаларини қуйидаги белгиларига кўра фарқлаш лозим:

1) Қўшма сўзлар ва сўз бирикмаларининг асосий фарқи профессор А. И. Смирницкий томонидан белгилаб берилган.

А. И. Смирницкийнинг кўрсатишича, қўшма сўзлар ҳам содда сўзлар каби бутун ва бутун шаклланган (цельнооформленный) тил бирлиги⁵⁷. Сўз бирикмалари эса алоҳида-алоҳида шаклланган (раздельнооформленный) тил бирлиги⁵⁸. Қўшма сўзлар икки ёки ундан ортиқ компонентлардан ташкил топади. Бу компонентлар (ўзак ёки негизлар) алоҳида-алоҳидадан шаклланмай, бириккан ҳолда бир бутунликни ташкил этади. Бу бутунликни таркибий қисмларга ажратиб бўлмайди, чунки улар ягона комплексдан иборат⁵⁹. Сўз бирикмалари эса алоҳида-алоҳида шаклланган компонентлардан ташкил топади. Унинг компонентлари бириккан ҳолда бир бутунликни ташкил этмайди. Уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида сўзлардан иборат бўлади. Қўшма сўзларни таркибий қисмларга ажратиб мумкин эмас, улар тилда ягона комплекс сифатида бутунлигича қўлланади, чунки унинг компонентлари грамматик ва ҳатто фонетик жиҳатдан бир бутун ҳолга келиб қолган бўлади. Сўз бирикмалари компонентлари ўртасидаги барча формал чегаралар сақланади, қўшма сўз компонентлари ўртасида эса бу чегаралар йўқолиб кетади.

⁵⁶ Бу тип бирикмаларининг хусусиятлари проф. А. Ҳожиев томонидан анча батафсил баён этилган. Қаранг: Ўзбек тилида қўшма, жуфт, такрорий сўзлар Тошкент, 1963, 23 ва ундан кейинги бетлар.

⁵⁷ Қўшма сўзлар грамматик жиҳатдан бутун шаклланганлигини О. Есперсон ва бошқа тилшунослар ҳам тан олганлар. Қаранг: О. Есперсон. Философия грамматика, М., 1958, стр. 103—104.

⁵⁸ Қаранг: А. И. Смирницкий. К вопросу о слове. Вопросы теории и истории языка..., М., 1952, 107 ва ундан кейинги бетлар.

⁵⁹ Баъзи тилшунослар бутун шаклланганлик айрим тилларда қўшма сўзларнинг асосий белгиси бўлмайди, дейдилар. Қаранг: М. М. Кумаров. К проблеме сложного слова. Известия АН СССР, ОЛЯ, т. XXII, вып. 1., 1963, стр. 42—43.

Қўшма сўз компонентлари бириктиб бир бутун ҳолга келиб қолганлиги учун ҳам улар бир сўз каби турланади, тусланади; морфологик элементлар қўшма сўз компонентларининг фақат биттасига (асосан охиригисига) қўшилади. Сўз бирикмаси компонентларида эса сўзларга хос барча хусусиятлар тўлиқ сақланганлиги учун уларнинг ҳар бири турли морфологик элементларни олган ҳолда турлана ва туслана беради. Шунинг учун ҳам қўшма сўз компонентлари ўртасидаги ички синтактик алоқа маълум даражада сақланishiга қарамай, улар бир бутунликни ташкил этадилар. Компонентларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас.

Сўз бирикмалари нутқ процессида ташкил топганлиги учун компонентлари орасидаги синтактик алоқа яққол ифодаланади. Бу хусусиятлар қўшма сўз ва сўз бирикмаларини ташқи шакл томонидан ажратадиган асосий фарқлардан биридир.

2) Қўшма сўз ва сўз бирикмаларини бир-биридан ажратадиган асосий ички фарқ шундан иборатки, қўшма сўзлар бир бутунлигича лексик маънони ифодаляйдилар. Қўшма сўз компонентлари ўз лексик маъноларини қай даражада сақлаганларидан қатъи назар, барибир бутунлигича бир тушунча билан боғланган бўлади ва бир лексик маънога эга.

Сўз бирикмалари бутунлигича бир яхлит маъно билдирсалар ҳам, лекин унинг компонентлари — сўзлар ҳар бири ўз лексик маъноларини тўлиқ сақлайдилар. Уларнинг ҳар бири мустақил сўзлик хусусиятини тўлиқ сақлайди. Шунинг учун сўз бирикмалари яхлит, лекин бўлинган маъноларни ифодаляйдиган грамматик бутунлик.

Акад. В. М. Жирмунский, сўз (шу жумладан қўшма сўзлар) ва сўз бирикмаларининг морфологик белгиларига кўра профессор А. И. Смирницкий томонидан олға сурилган бутун шакланганлик ва алоҳида-алоҳида шакланганлик хусусиятлари уларни фарқловчи ва чегараловчи асосий белги бўлолмайди. Сўз (шу жумладан қўшма сўз) ва сўз бирикмаларини бир-биридан фарқловчи асосий белги семантик белги бўлиши керак, дейди. У айтадики, семантик бирликнинг критерияси ҳар бир сўз, шу жумладан қўшма сўзнинг асосий ва мажбурий белгисидир⁶⁰.

Хуллас, В. М. Жирмунский қўшма сўз ва сўз бирикмаларини фарқловчи асосий критерия уларнинг морфологик белгиси эмас, семантик белгисидир, деган фикрни олға суради.

В. З. Панфилов, сўзларнинг тил бирлиги сифатида моҳиятини аниқлаш семантик план асосидагина бўлиши мумкин. Сўзнинг (қўшма сўзнинг) семантик бутунлиги унинг етакчи белгисидир. Қўшма сўз ва сўз бирикмаларини бир-бирларидан фарқлашда ана шу асосий белгини—семантик бутунликни асос қилиб олиш зарур, дейди⁶¹.

⁶⁰ Қаранг: В. М. Жирмунский. О границах слова. Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963. стр. 31—33.

⁶¹ Қаранг: В. З. Панфилов. Об определении понятия слова. Уша тўплам, 139—140-бетлар.

А. М. Мухин сўз бирикмалари морфологик элементлардан эмас, синтактик элементлардан ташкил топади, шунинг учун уни морфологик белгиларига қараб эмас, синтактик белгиларига қараб аниқлашни керак, дейди⁶². Хуллас, А. М. Мухин, қўшма сўзларни морфологик белгиларга, сўз бирикмаларини эса синтактик белгиларга кўра бир-бирларидан фарқлаш зарур, деб ҳисоблайди.

Проф. Т. А. Бертагаев «бутун шаклланганлик» мўгул тилларида қўшма сўзларни сўз бирикмаларидан фарқлашда катта роль ўйнамайди, деб кўрсатади⁶³.

Ўзинингча, юқорида айтилганидек, ўзбек тилида қўшма сўз ва сўз бирикмаларини фарқлаш ва чегаралашда ҳам морфологик, ҳам семантик, ҳам синтактик белгиларга асосланиш мумкин. Агар шу белгилардан бирортаси эътибордан четда қоладиган бўлса, у тақдирда қўшма сўзга ҳам, сўз бирикмасига ҳам бир томонлама ёндашилган бўлиб қолади.

3) Қўшма сўзлар ҳам, сўз бирикмалари ҳам тилда номинатив востиа сифатида қўлланади. Бу жиҳатдан улар бир-бирларига ўхшайдилар. Лекин қўшма сўзлар икки ёки ундан ортиқ компонентлардан ташкил топган бўлишига қарамай, бир содда тушунча билан боғланган бўлади ва ўша содда тушунчани реаллаштиради. Сўз бирикмалари эса, тушунчалар йиғиндисидан ташкил топган бутун, мураккаб тушунчани ифодалайди. Чунки сўз бирикмаси таркибига кирувчи ҳар бир сўз маълум бир тушунчани — бўлинган тушунчани ифодалайди. Бўлинган тушунчалар йиғиндисидан бир бутун, мураккаб тушунча ифодаланади. Шундай қилиб, қўшма сўзлар содда тушунчаларни, сўз бирикмалари бутун, мураккаб, лекин бўлинган тушунчаларни ифодаловчи тил категорияларидир.

4) Қўшма сўз компонентлари турли сўз туркумларига мансуб бўлаган ўзак-негизлардан бўлиши мумкин. Лекин қўшма сўз бутунлигича бир сўз туркумига киради. Масалан, ўзбек тилида қўшма отлар от + от, сифат + от, равиш + от, сон + от, олмош + от, от + феъл, феъл + феъл ва ҳ. к. ўзак-негизлардан ташкил топишига қарамай, ўша қўшма сўз от туркумига кираверади.

Сўз бирикмаларида бундай эмас. Сўз бирикмалари бутунлигича бир сўз туркумига ҳеч қачон мансуб бўлмайди. Сўз бирикмаларининг компонентлари ҳамма жиҳатдан ҳам сўзлик хусусиятларини тўлиқ сақлаганлари учун уларнинг ҳар бири маълум сўз туркумига мансуб бўлаверади.

5) Юқорида айтилган хусусиятлар мавжуд бўлганлиги учун қўшма сўзларни компонентларига қараб эмас, қўшма сўзнинг бутунлигича ифодалаган маъносига кўра классификация қилинади. Масалан, қўшма от, қўшма сифат, қўшма сон, қўшма олмош, қўшма равиш, қўшма феъл каби.

Сўз бирикмалари эса унинг асосини, ядросини ташкил этувчи

⁶² Қаранг: А. М. Мухин. О критериях грамматических единиц. Ўша тўплам, 184-бет.

⁶³ Қаранг: Т. А. Бертагаев, О границах слова. Ўша тўплам, 87-бет.

бош сўзнинг қандай сўз туркумига мансублигига кўра классификация қилинади, масалан, отли сўз бирикмалар, феълли сўз бирикмалар ва ҳ. к.

6) Қўшма сўзлар сўз бирикмаларидан фақат семантик, грамматик белгиларига кўра эмас, фонетик белгиларига кўра ҳам фарқланади⁶⁴.

Қўшма сўз компонентлари ортиқ бирикиб бир бутунни ташкил этганлари учун бутунлигича бир асосий урғуга эга бўлади.

Сўз бирикмалари айрим шакланган сўзлардан ташкил топгани учун уларнинг ҳар бири ўз урғусига эга бўлади.

Қўшма сўзлар бутунлигича бир логик урғуга эга. Сўз бирикмалари компонентларининг ҳар бири логик урғу олиши мумкин.

7) Қўшма сўз компонентларининг тартиби қатъий бўлиб, уларнинг ўрнини алмаштириш ёки улар орасига бошқа бирор сўзни киритиш мумкин эмас.

Сўз бирикмаларида бундай эмас. Сўз бирикмалари компонентлари ўз ўрнини истаганча ўзгартириши, унинг орасига бошқа сўзларни киритиш мумкин. Сўз бирикмалари эркин синтактик бирикмалар бўлганлиги учун бу ўзгаришлар унга ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди.

8) Маълумки, тилда турли усул ва йўллар билан янги сўзларнинг ясалиши жуда кенг тарқалган ҳодиса. Янги сўзларнинг ясалишида сўз бирикмалари ҳам маълум даражада роль ўйнайди. Бу асосан қўшма сўзларнинг ясалишида кўпроқ учрайди, қўшма сўзларнинг сўз бирикмаларига айланиши туфайли янги сўзлар пайдо бўлади. Сўз бирикмаларининг сўз ясашдаги роли бу билан чегараланмайди. Сўз бирикмаларига турли хил аффиксларни қўшиш орқали ҳам қўшма сўзлар ясалади. Лекин бу ҳодиса ўзбек тилимизда унчалик кенг тарқалган эмас. Сўз бирикмаларидан қўшма сўзлар ясайдиган аффикслар анча чегараланган. Улар қуйидагилар:

а) **-чи:** *ҳарф терувчи, ўн мингчи, юз центнерчи, юз килограммчи, сут эмизувчи, минг килограммчи, иш юритувчи, сув тозаловчи* ва ҳ. к.

б) **-гич (-кич, -қич, ғич):** *бомбаушлагич, буғчиқаргич, газтозалағич, доритомизгич, кўзбойлағич, момиқажраткич, овозушлагич, сувтиндиргич, сувўлчагич, тишкавлагич, мевасиққич, толаажраткич, яшинқайтаргич* ва ҳ. к.

в) **-лик:** *ўзсўзлик, димоғчоғлик, беш сўмлик, юз сўмлик, беш кунлик, беш йиллик, тансоғлик* ва ҳ. к.

г) **-чилик:** *юз центнерчилик, кўп мингчилик (ҳаракати), ўзибўларчилик* ва ҳ. к.

д) **-ки:** *саккиз тепки* (атлас тури) каби.

⁶⁴ Қаранг: А. Ф. Фуломов. Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари, биринчи китоб, Тошкент, 1949, 55-бет; ўша автор. Ўзбек тили морфологиясига кириш, Тошкент, 1953, 16-бет; А. Ҳожиёв. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, Тошкент, 1963, 16—17-бетлар.

Баъзи адабиётларда биринчи элементи кўпроқ сон ва равишлардан (баъзан бошқа сўзлардан), иккинчи элементи **-ли** аффикси орқали ясалган нисбий сифатлардан бўлган бирикмаларни қўшма сўзларга киритсалар⁶⁵, баъзиларда сўз бирикмаларига киритилди⁶⁶.

Ҳақиқатда ҳам бундай бирикмалар қўшма сўзлар эмас, сўз бирикмаларидир. Лекин бир қатор бирикмалар борки, уларда иккинчи элемент **-ли** ва **-лар** аффиксларини олган ҳолда тур маъносини билдирувчи ҳолга келиб қолган. Буларни сўз бирикмаларидан қўшма сўзга айланган деб ҳисобламоқ керак. Масалан: *атир гулдилар, жийда гулдилар, ёнгоқ гулдилар, зиғир гулдилар, зонтик гулдилар, бўғин одқдилар, қўш туёқдилар* (ботаник ва зоологик терминлар) ва ҳ. к.

-ли аффикси иштирак этган айрим бирикмалар ичида қўшма сўзга айланганлари ҳам бор, лекин бу бирикмаларда **-ли** аффикси иккинчи компонентга эмас, биринчи компонентга қўшилган. **-ли** олган биринчи компонент аслида иккинчисига нисбатан аниқловчи вазифасида бўлган. Масалан: *Пахталикўл, Тахталикўл, Тахталиҳовуз, Тоқлигузар, Қияликўрғонча, Мойлиўзак* (географик номлар) ва ҳ. к.

Худди шундай қўшма сўзлар ичида биринчи компоненти **-ки** аффикси орқали ясалганлари ҳам бор. Масалан: *қичитқитикон, қичитқийт* ва ҳ. к.

Қўшма сўзларга турли аффиксларни қўшиш билан янги сўзлар ясалгани ҳам мукин, лекин бундай аффикслар ҳам чегараланган. Масалан: *оқ гвардиячи, қўшнайтичи, оқдарёлик, олтинкўллик, муштўзўрлик, меҳмондўстлик, камқонлик, икки юзламачи, асаларичи, асаларичилик, қўшҳокимиятчилик, ишбузармон* ва ҳ. к.

9) Қўшма сўзлар бутун ва бир бутун шаклланган ҳам бир тунчани реаллаштирувчи бир сўз бўлганлиги учун гапнинг бир бўлаги бўлиб келади. Сўз бирикмаларининг ҳар бир компонентлари гапда турли бўлақлар бўлиб келади.

10) Умуман ҳар қандай сўз, содда ёки қўшма бўлишидан қатъи назар, тарихий категория бўлиб, тил тараққиётининг муайян даврида пайдо бўлади, маълум маъно билан боғланган бўлади ва тилда ана шу маънони ифодалаш воситаси сифатида хизмат қилади. Сўз тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлади ва унинг луғат бойлигидан ўрин олади.

Сўз бирикмалари тарихий категория эмас, тил тараққиётининг муайян даврида пайдо бўлмайди, тилда тайёр ҳолда яшамайди, тилнинг луғат бойлигида яшамайди. Сўз бирикмалари нутқ процессида, фикр ифодаси талабига кўра тузилади. Лекин нутқ процессида ҳар қандай сўзлар ҳам бирикиб сўз бирикмаси бўлавермайди.

⁶⁵ Қаранг: Б. Мадалиев. «Ҳозирги ўзбек тилида қўшма сўзлар» китобининг луғат қисмига қаралсин.

⁶⁶ Қаранг: А. Ҳожиев. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. Тошкент, 1963, 22—30-бетлар.

Сўзларнинг бирикиши маълум синтактик моделлар асосида юзага чиқади⁶⁷.

11) Ташқи шаклларига кўра бир бутун шаклланган қўшма сўзлар лексик-семантик хусусиятларига кўра ҳам бир бутун—бутун маънолидир.

Қўшма сўзлар неча компонентдан ташкил топиши ва компонентларнинг маъноларидан қатъи назар бир маъно бутунлигига эга. Қўшма сўзлар маъно бутунлигига эга бўлгани учун ҳам ўша тилда сўзловчи ва тингловчиларнинг барчаси томонидан бир хилда қабул қилинади.

Сўз бирикмаларида бундай лексик-семантик бутунлик йўқ. Сўз бирикмалари компонентлари ҳар бири ўз лексик-семантик бутунлигига эга. Лекин сўз бирикмаси бутунлигича сўзга нисбатан яхлит, аммо торайган маъноларни ифодалайди. Шунинг учун уларда ҳам семантик бутунлик мавжуд, лекин бу бутунлик сўз бирикмасининг сўзга нисбатан яхлит маъно ифодалашига нисбатандир. Қўшма сўздаги лексик-семантик бутунлик билан сўз бирикмасидаги семантик бутунликни ана шу жиҳатдан фарқламоқ лозим.

12) Қўшма сўзларда ички монолитлик мавжуд. Бу монолитлик фонетик воситалар орқали вужудга келади ва қўшма сўзни нутқ занжирининг бошқа компонентларидан ажратиб туради.

Бу хусусият сўз бирикмаларига хос эмас.

13) Қўшма сўзлар барча сўзлар каби икки маънога — лексик ва грамматик маънога эга. Сўз бирикмаларида бу хусусият йўқ. Сўз бирикмалари бутунлигича грамматик маъно ифодалаш қобилиятига эга эмас. Сўз бирикмаси компонентларининг ҳар бири грамматик маънога эга бўлиши мумкин.

14) Барча сўзлар каби қўшма сўзлар ҳам ўз формаларига эга. Қўшма сўзлар қандай категорияга мансубликларига кўра махсус форма ясовчи аффиксларни оладилар ва турли қўшимча маъно оттенкаларини ифодалайдилар.

Бу хусусият фақат сўзларга, шу жумладан қўшма сўзларгагина хос хусусият.

15) Сўзларнинг характерли хусусияти уларнинг бирикиш қобилиятига эга эканлигидир. Сўзлар маъно ва грамматик томондан бирикиб, лексик ва грамматик группаларни ташкил этадилар (сўз бирикмалари ҳам ана шундай группалардан бири—синтактик бирикма). Сўзларнинг бирикиши, муносабатга кириши уларнинг ўзига хос белгиларидан биридир.

Қўшма сўзлар ҳам ана шундай хусусиятга эга. Улар бошқа сўзлар билан синтактик алоқага киришади, бирика олади. Лекин қўшма сўз бутунлигича иккинчи бир сўз билан бирикади. Қўшма сўз

⁶⁷ Қаранг: А. А. Уфимцева. К вопросу об изучении слова, Проблемы, современной филологии, к 70-летию акад. В. В. Виноградова, М., 1965, стр. 269; П. Я. Скворик. К вопросу о границах слова. Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.—Л., 1963, стр. 237.

компонентлари ўзи мустақил равишда иккинчи бир сўз билан муносабатга кириша олмайди. Бу эса қўшма сўзларнинг синтактик бутунлигидир.

Бу хусусият сўз бирикмаларига хос эмас. Сўз бирикмаларининг бирор компоненти ўзини бирор томондан изоҳлайдиган сўзни олиб кенгайтиши мумкин ва натижада мураккаб сўз бирикмаси пайдо бўлади. Мураккаб сўз бирикмаларида сўз бирикмаси билан сўз бирикмаси муносабатга киришгандай кўринса ҳам, аслида барибир сўз билан сўз муносабатга киришади. Сўз бирикмаси бинарлик хусусиятини сақлайди.

16) Қўшма сўзлар ҳам, сўз бирикмалари ҳам камида икки ёки ундан ортиқ компонентлардан ташкил топади. Сўз бирикмаларининг компонентлари ўзини бирор жиҳатдан изоҳлайдиган сўзни (аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол) олиб кенгайтиши мумкин. Масалан: *дарахт экди — мевали дарахт экди; уйга кўчдик — янги уйга кўчдик — янги уйга кеча кўчдик* ва ҳ. к.

Бундай кенгайтиш натижасида мураккаб сўз бирикмалари пайдо бўлади.

Қўшма сўз компонентлари бирор уни изоҳлайдиган сўзни эргаштира олмайди, қўшма сўз компонентларининг кенгайтиши мумкин эмас, улар кенгайиб мураккаблашмайди. Агар қўшма сўз компонентларидан бирортаси конкретлаштирувчи сўзни олиб кенгайса, у тақдирда у қўшма сўз эмас, сўз бирикмасидир.

17) Айрим қўшма сўзлар ёлғиз ҳолда кўп маъноли бўлиши (*ғўза пўчоқ — ўз маъносида ва рўмол маъносида*) мумкин.

Сўз бирикмаси компонентлари шу бирикма таркибида фақат биргина маънони билдирадилар. Сўз бирикмаси бутунлигича ҳам кўп маъноли бўлиши мумкин эмас.

18) Сўз бирикмалари даврлар ўтиши билан қўшма сўзларга айланиши мумкин, лекин қўшма сўз сўз бирикмасига айланмайди.

Абстракциянинг олий босқичи, номинатив бирлик сифатида ўзининг қатор грамматик ва стилистик хусусиятларига эга бўлган қўшма сўзлардан сўз бирикмаларининг пайдо бўлиши мумкин эмас.

19) Сўзлар одатда бир ва кўп маъноли бўлишлари мумкин. Кўп маъноли сўзларнинг маъноси сўз бирикмасида конкретлашади, сўз бирикмаси таркибига кирган сўз бир конкрет маънони билдиради, унинг маъноси чегараланади.

Қўшма сўз компонентларида бу хусусият йўқ. Чунки қўшма сўз компонентлари ўз бирикмаси компонентлари каби бутун шаклланган эмас, улар бириккан ҳолдагина бутунлигича бир лексик маънони билдиради.

Хуллас, қўшма сўз ва сўз бирикмалари икки ёки ундан ортиқ компонентлардан ташкил топиши жиҳатидан бир-бирларига яқин турадилар, лекин улар компонентларнинг лексик ва грамматик муносабати, нутқдаги функцияси ва ҳ. к. қатор хусусиятларига кўра тубдан фарқ қиладилар. Шунинг учун ҳам акад. В. В. Виноградов, қўшма сўз ва сўз бирикмалари тузилиши жиҳатидан ҳам, нутқдаги

функцияси жиҳатидан ҳам бир хил эмас, бир-бирларидан фарқ қиладилар, дейди⁶⁸.

Сўз бирикмаларида қўшма сўзларга ҳос бўлган фонетик, морфологик, синтактик ва семантик бутунлик йўқ.

Қўшма сўзлар ва сўз бирикмаларини айрим ўхшаш хусусиятларига кўра бир-бирлари билан аралаштирмаслик, уларни лексик, грамматик, фонетик ва ҳ. к. белгиларини ҳисобга олган ҳолда бир-бирларидан фарқлаш зарур. Шунинг учун ҳар бир бирикмага алоҳида ёндашиш керак. Улар турли хил тил birlikларидир.

⁶⁸ В. В. Виноградов. Состояние и задачи советского языкознания. «Вестник высшей школы», № 5, 1951, стр. 7.

СЎЗ БИРИҚМАЛАРИНИНГ ҲАЖМИ, ЧЕГАРАСИ

Сўз бирикмаларининг ҳажми, чегараси масаласи синтаксиснинг умумий назарий масалалари ичида унча катта ўрин тутмаса ҳам, лекин умуман сўз бирикмаларининг ҳажмини, чегарасини белгилаш сўз бирикмаларининг моҳиятини тўлиқроқ аниқлашга, тўғри тушунишга, унинг бошқа тил бирикмаларига (гапга, сўзга ва ҳ. к.) муносабатини белгилашга ёрдам беради.

Сўз бирикмаларининг ҳажми масаласи шу синтактик ҳодисанинг чегараси масаласи билан боғлиқ. Сўз бирикмаларининг ҳажмини аниқламай туриб, унинг чегарасини аниқлаш мумкин эмас, агар чегараси аниқланмаса, табиийки, уни бошқа тил бирикмаларидан фарқлаш қийинлашади. Сўз бирикмаларининг ҳажмини белгилаш сўз бирикмаларига хос характерли белгиларга эга бўлган энг кичик синтактик бирликларни ажратиш билангина чегараланмай, у бирликлар структурасининг қанчалик ва қай даражада кенгая олиши, мураккаблашиши мумкинлигини аниқлаш имконини ҳам беради. Бу эса, айниқса, сўз бирикмалари ва гап ўртасидаги чегарани белгилашга ёрдам беради.

Рус ва фарб тилшунослиги тарихида сўз бирикмалари масалаларини-ишлашга анча эътибор берилганига қарамай, сўз бирикмаларининг ҳажми, чегараси каби масала алоҳида текшириш объекти бўлган эмас. Лекин сўз бирикмаларининг айрим назарий масалаларига бағишланган синтактик текширишларда бу масалага йўл-йўлакай тўхтаб ўтилган¹.

Сўз бирикмаларининг ҳажми, чегараси масаласига кейинги йилларда, айниқса, рус тилшунослигида қизиқиш кучайганини кўрамиз. Сўз бирикмаларига бағишланган текширишларнинг деярли кўпчилигида бу масалага алоҳида ўрин берилмоқда, ҳатто айрим махсус ишлар пайдо бўла бошлади². Шунга қарамай, сўз бирикма-

¹ Бу ҳақда қarang: Н. Н. Прокопович. К вопросу о простых и сложных словосочетаниях, ВЯ, № 5, 1959, стр. 21—25.

² Н. Н. Прокоповичнинг юқоридаги мақоласи; А. И. Моисеев. К типологии словосочетаний в русском языке (простые и сложные словосочетания), Программа и тезисы докладов к IX научно-методической конференции северозападного завольного объединения кафедр русского языка педагогических институтов, ч. 1,

ларининг ҳажми, чегараси масаласи ҳал қилинган, бир нуқтага келинган деб бўлмайди. Проф. Н. Н. Прокопович, кейинги ўн йил ичида сўз бирикмалари проблемасига қизиқиш кучайди, лекин ҳозирга қадар унинг кўпгина муҳим назарий масалалари етарли ўрганилмай қоляпти, дейди ва ана шундай масалалардан бири сўз бирикмаларининг ҳажми ва чегараси масаласи деб кўрсатади³. А. И. Моисеев, сўз бирикмалари типологиясини ишлашда яқдиллик йўқ дейди⁴.

Ҳақиқатда ҳам рус тилшунослигида бу масалада турли хил қарашлар мавжуд. Акад. В. В. Виноградов, сўз бирикмаларини содда ва қўшма деб икки турга ажратади. Икки мустақил сўздангина иборат бўлган сўз бирикмалари содда, уч ва ундан ортиқ мустақил сўзлардан ташкил топган сўз бирикмаларини қўшма сўз бирикмалари деб атайди. Лекин акад. В. В. Виноградов, аниқловчи қисми семантик жиҳатдан бўлинмайдиган, бутун маъно билдирувчи сўз бирикмасидан иборат бўлган уч сўзли сўз бирикмаларини ҳам семантик жиҳатдан содда сўз бирикмаларига яқин туради дейди ва уларни содда сўз бирикмаларига киритади. Масалан: *Мужчина средних лет* (ўрта ёшли эркак), *девушка скромного поведения* (камтар хулқли қиз), *мальчик семилетнего возраста* (етти ёшли бола) ва х. к. Лекин В. В. Виноградов таъкидлаб кўрсатадики, бундай сўз бирикмалари фақат семантик нуқтани назардангина содда сўз бирикмаларига яқин туради, синтактик жиҳатдан эса қўшма сўз бирикмаларидан фарқ қилмайди⁵.

Проф. Н. Н. Прокопович икки мустақил сўздан ташкил топган сўз бирикмаларини содда, уч ва ундан ортиқ мустақил сўздан ташкил топган ҳар қандай сўз бирикмаларини қўшма сўз бирикмаларига киритади. Қўшма сўз бирикмаларини уч гурпуага бўлади. Биринчи гурпуага содда сўз бирикмаси+унга тобе бўлган алоҳида сўз типидаги сўз бирикмалари киритилади. Масалан:

Близкие ему по крови; Широко известный в городе.

Иккинчи гурпуага биринчи группанинг акси, яъни бош (ҳоким) сўз+содда сўз бирикмаси типидагилар киритилади. Масалан:

достойных лучшей учести; кудрявий от мелкого кустарника
ва ҳ. к.

Учинчи гурпуага бош (ҳоким) сўз+бир-бири билан алоқага киришмаган ва ўзаро бирикиб сўз бирикмаси ҳосил қилмай; ҳар

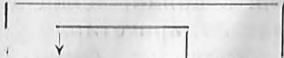
Л., 1967, 36 ва ундан кейинги бетлар; акад. В. В. Виноградов, Н. Н. Прокопович, Е. В. Кротович ва бошқаларнинг сўз бирикмаларига бағишланган кўп сонли ишларида ҳам бу масалаларга анча катта эътибор ва ўрин берилган.

³ Қаранг: Уша асар, 25-бет.

⁴ Қаранг: Уша асар, 36—37-бетлар.

⁵ Қаранг: Грамматика русского языка, т. II, синтаксис, ч. I, М., Изд-во АН СССР, 1954, стр. 19.

бири тўғридан-тўғри бош сўз билан муносабатга киришувчи икки ёки уч сўздан иборат бўлган бирикмалар киритилади. Масалан.

сложить патрон в ружье ва ҳ. к.⁶

Проф. А. В. Кротевич сўз бирикмаларини таркибига (ҳажми, чегарасига) кўра қуйидагича классификация қилади: содда (икки сўз-ли ва учиний мирового значения, машина новой конструкции, платье синего цвета типидаги уч сўзли сўз бирикмалари); қўшма ёки мураккаб (книга моего товарища, мужская фетровая шляпа, читать интересную книгу); кенгайтирилган (смыть водой грязь с лица); бирга қўшилган, туташ (читать книги и журналы, мои и товарища книги)⁷.

Л. В. Матвеева-Исаева сўз бирикмаларини икки типга ажратади: содда, аралаш сўз бирикмалари. Аралаш сўз бирикмалари содда сўз бирикмаларининг ўзаро ёки бошқа иккинчи даражали бўлақлар билан мураккаб комбинацияси натижасида вужудга келади.

Аралаш сўз бирикмаларини Л. В. Матвеева-Исаева «Бўлинмас семантик бирлик» деб атайди. Масалан: *Жена моя сбежала от меня на другой день после свадьбы с любимым человеком по причине моей непривлекательной наружности.* (Бу ерда икки бўлинмас семантик бирлик ажратилган — *На другой день после свадьбы ва по причине моей непривлекательной наружности.*)

Л. В. Матвеева-Исаева «Метод диалектического материализма» (*Диалектик материализм методи*); «Рост производительных сил» (Ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши), «Материалистическое понимание истории» (Тарихини материалистик тушуниш) ва ҳ. к. бирикмаларни ҳам аралаш сўз бирикмаларига киритади⁸.

В. Н. Перетрухин бошқача классификациясини тавсия этади. У сўз бирикмаларини: 1) содда. 2) ўткинчи тип, 3) қўшма деб уч турга ажратади.

1) Содда — икки мустақил сўздан иборат бўлган сўз бирикмалари; 2) Ўткинчи тип тўрт группага ажратилади; а) бирор бўлаги сўзнинг аналитик формаси билан ифодаланган сўз бирикмаси: *будет читать книгу, станет ходить в школу, самый умный среди товарищей, самая интересная книга* ва ҳ. к.; б) сўз бирикмасининг бир бўлаги фразеологик оборот билан ифодаланган: *собаку съели драть; дни бабьего лета, работать спустя рукава* ва

⁶ Н. Н. Прокопович. Словосочетание в современном русском языке М., 1966. 62 ва ундан кейинги бетлар; Шу автор. К вопросу о простых и сложных словосочетаниях, ВЯ, № 5, 1959, 27 ва ундан кейинги бетлар.

⁷ Е. В. Кротевич. Словосочетание и синтагма. Материал совещания языковедов Юга России и Северного Кавказа по вопросу о связи слов в словосочетании и предложении (тезисы докладов), Изд-во Ростовского университета, 1961. стр. 4.

⁸ Қаранг: Л. В. Матвеева-Исаева. Словосочетания и их семантическое значение в составе предложения, Ученые записки ЛГПИ им. А. И. Герцена, кафедра русского языка, т. 59, Л., 1948, стр. 234—235.

ҳ. к.; в) сўз бирикмасининг тобе қисми икки сўздан иборат бўлган, синтактик жиҳатдан бўлимайдиган ва содда ўз бирикмасига тенг бўлган бирикмадан иборат бўлади: *человек острого ума, двигатель внутреннего сгорания, сын пяти лет, воля тысяч людей, педагог до мозга костей, калонна в триста человек, девушка с карими глазами, отправиться пятого мая, услышать эту минуту, прийти в два часа* ва ҳ. к.; г) сўз бирикмаси компонентларидан бири ёки ҳар иккиси тенг сўзли бирикмалардан иборат бўлади: *свежие газеты и журналы, сотрудники, профессора и студенты пединститута; редкий, мелкий дождь; не думать и не помнить о друзьях и товарищах* ва ҳ. к.

3) қўшма — бош (ҳоким) сўзнинг ўзаро синтактик жиҳатдан бирикмаган бир неча тобе сўзи бўлади. Бундай тип сўз бирикмалар содда сўз бирикмалари ва ўткинчи тип сўз бирикмаларининг кенгайишидан вужудга келади: *близкий друг — наш близкий друг; пальто синего цвета — женское пальто синего цвета; с утра будет работать спустя рукава, ясные дни бабьего лета: старенький двигатель внутреннего сгорания: интересные книги и журналы по технике* ва ҳ. к.⁹

Проф. В. Н. Ярцева сўз бирикмаларини ҳажмига кўра уч типга ажратади: содда, кенгайган, ёйиқ. Содда — икки сўздан иборат бўлган сўз бирикмалари; кенгайган — сўз бирикмалари компонентларидан бири кенгайган ҳолда бўлади: *пью чай — пью чай с молоком; ёйиқ; пью сладкий чай.*

В. Н. Ярцева кенгайган сўз бирикмаларини ҳам икки турга ажратади¹⁰.

А. И. Моисеев сўз бирикмаларини содда ва қўшма деб икки турга ажратади, лекин қўшма сўз бирикмаларини сўзлар ўртасидаги синтактик алоқаларга кўра: 1) последовательно подчиненные слова (сўзларнинг кетма-кет тобеланиши); 2) соподчинение слов (икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг бир бош сўзга тобе бўлиши), 3) Комбинация соподчинения (сўзларнинг кетма-кет тобеланиши ва икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг бир бош сўзга тобеланиш комбинацияси); *купить новый портфель, написать письмо брату, переставить стол на другое место* ва ҳ. к. каби турларга ажратади. *Купить книгу и тетрадь, купить книгу в магазине* каби бирикмаларни эса соподчинениенинг турлари деб ҳисоблайди¹¹.

Н. И. Филичева ҳам сўз бирикмаларини содда ва қўшма деб иккига ажратади, лекин қўшма сўз бирикмаларини ёйиқ, кенгайган,

⁹ В. Н. Петрухин. Словосочетание как специфическая единица в составе предложения (На материале русского языка). Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина т. СXXXII, кафедра русского языка, вып. 8. М., 1958, стр. 257—260.

¹⁰ В. Н. Ярцева. Предложение и словосочетание, Вопросы грамматического строя. М., Изд-во АН СССР, 1955, стр. 446; Уша автор. Исторический синтаксис английского языка, М.—Л., 1961, стр. 36.

¹¹ А. И. Моисеев. К типологии словосочетаний в русском языке. (простые и сложные словосочетания), Программа и тезисы докладов к IX научно-методической конференции северо-западного зонального объединения кафедр русского языка педагогических институтов, ч. I, Л., 1967, стр. 37.

аралаш ва сўз бирикмалари ҳамкорлиги каби турларга ажратади¹².

Туркшуносликда ҳам яқинга қадар сўз бирикмаларининг ҳажми ва чегараси масаласи махсус текшириш объекти бўлмаган эди. Фақат сўз бирикмаларига бағишланган айрим ишлардагина бу масалага йўл-йўлакай тўхтаб ўтилган. Лекин кейинги йилларда бу соҳада махсус ишларнинг ҳам пайдо бўла бошлагани масалага қизиқиш кучайганлигидан далолат беради¹³.

Ўзбек тилида сўз бирикмаларининг ҳажми, унинг таркибий қисмлари, содда ва мураккаблиги ҳақидаги маълумотларни проф. А. Ғ. Ғуломовнинг дастлабки ишларида учратамиз¹⁴.

Проф. А. Ғ. Ғуломов сўз бирикмалари ва уларнинг таркибий қисмларини махсус текширмаган бўлса ҳам, мураккаб таркибли аниқловчилар, уларнинг қандай сўзлар билан ифодаланиши, тартиби компонентларнинг лексик муносабати, мураккаб аниқловчили бирикмаларнинг аниқловчи эргаш гапга муносабати ва ҳ. к. лар ҳақида маълумот берилган, ҳатто уч ва ундан ортиқ сўзлардан иборат аниқловчили бирикмалар «мураккаб бирикмалар» номи билан аталган¹⁵.

С. С. Майзель изофалар ҳақида гапира туриб мураккаб (уч сўз-ли) изофаларни алоҳида ажратади ёки изофа ичидаги изофа (изафет в изафете) деб атайди¹⁶.

Проф. М. Б. Балакаев ҳам сўз бирикмаларини содда ва қўшма сўз бирикмаларига ажратади. Содда сўз бирикмаларига тўлиқ маъноли икки сўздан иборат бўлган сўз бирикмалари киритилади, қўшма сўз бирикмаларига эса уч ва ундан ортиқ мустақил ва ёрдамчи сўзлардан ёки қўшма сўзлардан иборат бўлган сўз бирикмалари киритилади¹⁷.

Проф. Н. А. Баскаков эса содда ва аралаш ёки қўшма сўз бирикмалари деб ажратади. Лекин қўшма ёки аралаш сўз бирикмалари фақат аниқловчили сўз бирикмаларидагина мавжуд деб кўрсатади¹⁸. *У кўзи қора қиз, моли кўп одам* каби бирикмаларни қўшма сўз бирикмалари ичида алоҳида ўрин эгаллайдиган ва қандайдир бир конкрет белгининг қарашлилигини аниқлайдиган махсус

¹² Қаранг: Н. И. Филичева. О словосочетаниях в современном немецком языке, М., 1969, стр. 62—67.

¹³ Қаранг: Н. Бозоров. Сложные словосочетания в тюркских языках, Тошкент, 1970.

¹⁴ Қаранг: А. Ғ. Ғуломов. Ҳозирги замон ўзбек тилидан концептив курс: IV бўлим. Содда гап, Тошкент, 1948, 18-бет.

¹⁵ Қаранг: А. Ю. Б. Ғулом. Ўзбек тилида аниқловчилар, Тошкент, 1941, 56—63, 74—93-бетлар.

¹⁶ Қаранг: С. С. Майзель. Изафет в турецком языке, М.—Л., 1957, стр. 13—138.

¹⁷ М. Б. Балакаев. Основные типы словосочетаний в казахском языке, Алма-Ата, 1957, стр. 11.

¹⁸ Қаранг: Н. А. Баскаков. Словосочетание в каракалпакском языке, Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, III, синтаксис, М., 1961, стр. 59—61; Яна шу автор. Предложение и словосочетание в тюркских языках, Вопросы составления описательных грамматик, М., Изд-во АН СССР, 1961, стр. 80—82.

конструкциялар деб атайди ва уларни қўшма сўз бирикмаларининг алоҳида бир тури сифатида ажратади¹⁹.

Проф. М. З. Закиев ҳам традицион классификация — сўз бирикмаларини содда ва қўшма деб иккига ажратади. Иккидан ортиқ тўлиқ маъноли сўзлардан иборат бўлган ва содда сўз бирикмаларига бўлинмайдиган сўз бирикмаларини қўшма сўз бирикмалари деб атайди.

Қўшма сўз бирикмалари икки типга ажратилади: а) фразеологик бирликлардан ва б) эркин сўз бирикмаларидан ташкил топган қўшма сўз бирикмалари.

Биринчи типнинг ўзи тўрт турга ажратилади: а) фақат биргина фразеологик бирликдан иборат бўлган қўшма сўз бирикмалари; б) икки фразеологик бирликдан, яъни ҳоким қисми ҳам, тобе қисми ҳам фразеологик бирликлардан иборат бўлган қўшма сўз бирикмалари; в) тобе компоненти фразеологик бирлик билан ифодаланган ва г) ҳоким компоненти фразеологик бирлик билан ифодаланган қўшма сўз бирикмалари.

Эркин сўз бирикмаларига асосланган қўшма сўз бирикмалари — синтактик сўз бирикмаси ва сўз ўртасида конкретлаштирувчи алоқанинг ўрнатилиши йўли билан пайдо бўлади. Масалан: *Ўтгизинчи елда туу* (*Ўтгизинчи йилда туғилмоқ*), *ике капчык он* (*икки қоп ун*) ва ҳ. к.²⁰.

Юқорида айтилганидек, акад. В. В. Виноградов, аниқловчи қисми семантик жиҳатдан бўлинмайдиган, бутун маъно билдирувчи сўз бирикмасидан иборат бўлган уч сўзли сўз бирикмалари ҳам семантик жиҳатдан содда сўз бирикмаларига яқин туради, дейди ва уларни содда сўз бирикмаларига киритади. Проф. М. З. Закиев эса бундай сўз бирикмаларини эркин сўз бирикмаларига асосланган қўшма сўз бирикмалари деб атайди. Масалан: *қырын куз белән карау* (қинғир кўз билан қарамоқ — ҳурмат қилмаслик), *ике көн уку* (икки кун ўқимоқ), *ике чиләк су* (икки челақ сув), *ун чакырим уту* (ўн чақирим юрмоқ)²¹.

Компонентларнинг миқдори, лексик-семантик, грамматик муносабати, вазифаси жиҳатидан В. В. Виноградов ва М. З. Закиев келтирган мисолларда фарқ йўқ, лекин бундай сўз бирикмаларини В. В. Виноградов содда сўз бирикмалар, М. З. Закиев қўшма сўз бирикмалар деб атайди.

Ю. Сейидов сўз бирикмаларини содда ва мураккаб сўз бирикмалари деб ажратади. Мураккаб бирикмаларни эса уч турга бўлади²².

Проф. А. Ғ. Ғуломов сўз бирикмаларини таркибига кўра клас-

¹⁹ Н. А. Баскаков. Словосочетания в каракалпакском языке, Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, III, синтаксис. М., 1961, стр. 61.

²⁰ Қаранг: М. З. Закиев. Синтаксический строй татарского языка, Изд-во Казанского университета, 1963, стр. 108—110.

²¹ Уша асар, 108—110-бетлар.

²² Қаранг: Ю. Сейидов. Озарбайжон адабий тилида сўз бирикмалари (Озарбайжон тилида), Баку, 1966, 151—154-бетлар.

сификация қилишда акад. В. В. Виноградов классификациясини қўллайди²³.

Сўз бирикмаларининг таркибига кўра классификация қилиш қатор бошқа ишларда ҳам ўз ифодасини топган. Уларнинг барчасида ҳам содда ва қўшма сўз бирикмалари деб икки турга ажратмади²⁴, лекин А. Сафаев бирикмаларни бир бўлакки, икки бўлакки ва кўп бўлакки синтактик конструкцияларга ажратишни тавсия этади²⁵.

Сўз бирикмаларининг ҳажми, чегарасига кўра классификация қилиш масаласи юзаки қарашда анча осондек кўринса-да, аслида сўз бирикмалари назариясининг мураккаб масалаларидан биридир. Юқорида санаб ўтилган фикр ва классификацияларнинг кўплиги ва хилма-хиллигининг ўзиёқ бундан далолат бермоқда.

Ҳақиқатда ҳам сўз бирикмалари таркиби, ҳажми — унинг таркибига кирувчи сўзларнинг миқдори жиҳатидан бир хил эмас. Ўзбек тилида, шунингдек бошқа тилларда, сўз бирикмалари икки лексик маънога эга бўлган сўзлардан, уч ва ундан ортиқ сўзлардан ташкил топиши мумкин.

Тилда содда гаплар орқали содда фикр, қўшма гаплар орқали мураккаб фикр ифодалангани, қўшма гапнинг таркиби мураккаблашиб борган сари у орқали ифодаланадиган фикр ҳам мураккаблашиб боргани каби, сўз бирикмаларининг таркиби ҳам фақат икки сўз билан чекланиб қолмай, мураккаблашиб бориши, у қанча мураккаблашса, предмет, воқеа-ҳодиса, белги ва ҳ. к. ларнинг шунча мураккаб номларини ифодалаши мумкин.

Тилда икки сўздан ташкил топган сўз бирикмалари — кўпчиликни, уч ва ундан ортиқ сўзлардан ташкил топган сўз бирикмалари озчиликни ташкил этади деб бўлмайди. Тўғри, ўзбек тили материаллари ўзбек тилида икки сўздан ташкил топган содда сўз бирикмалари кўпчиликни ташкил этишини исботласа ҳам, мураккаб бирикмалар уларга нисбатан озчиликни ташкил этади деб чегара қўйиб бўлмайди, чунки тил ривожланган, тараққий этган сари мураккаб сўз бирикмаларининг миқдори ҳам ортиб боради. Шунинг учун М. З. Закиевнинг, тилда мавжуд бўлган сўз бирикмаларининг кўпчилик қисми содда сўз бирикмаларидан иборат, деган фикрига қўшилиб бўлмайди²⁶.

Тилда хилма-хил мураккаб сўз бирикмалари жуда кўп қўллана-

²³ Қаранг: А. Ф. Гуломов, М. А. Асқарова. Ҳозирги замон ўзбек тили, синтаксис, Тошкент, 1961, 11—12-бетлар; Ҳозирги ўзбек адабий тили, II, синтаксис, Тошкент, 1966, китобида ҳам ана шундай классификация қилинган.

²⁴ А. Д ж а п а р о в. Грамматическая структура словосочетаний в современном киргизском языке, АКД, М., 1956, А. А. А б д у л л а е в. Глагольные словосочетания в современном узбекском литературном языке, АКД, Самарканд, 1959; Х. Х а л и я р о в. Именные словосочетания в современном узбекском литературном языке, АКД, Самарканд, 1966; Н. Б а з а р б а е в. Сложные словосочетания в тюркских языках (на материале казахского и узбекского языков), АКД, Тошкент, 1970 ва бошқалар.

²⁵ А. С. С а ф а е в. Исследование по синтаксису узбекского языка, Тошкент, Изд-во «Фан», 1968, 6 ва ундан кейинги бетлар.

²⁶ Қаранг: М. З. З а к и е в. Уша асар, 108-бет.

ди. Шунинг учун уларнинг тузилиши, типлари, тараққиёти, компонентларнинг лексик-семантик, грамматик муносабатлари, формалари ва ҳ. к. ларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Акад. В. В. Виноградов бу масалаларни сўз бирикмалари назариясининг асосий масалаларидан бири деб ҳисоблайди²⁷.

Сўз бирикмалари ҳажмига кўра классификация қилинганда: кўпинча унинг таркибига кирувчи сўзлар — компонентларнинг миқдори асос қилиб олинади. Юқорида санаб ўтилган классификацияларнинг кўпчилиги ана шу принципга асосланган.

Проф. Е. В. Кротевич ҳам сўз бирикмаларини ана шу принципга кўра классификация қилади, лекин нима учундир уч сўзли: *ученый мирового значения* (дунё аҳамиятига эга бўлган олим), *машина новой конструкции* (янги конструкцияли машина), *платье синего цвета* (кўк рангли кўйлак) каби бирикмаларни ҳам содда сўз бирикмаларига киритади²⁸.

Проф. М. Б. Балакаев сўз бирикмаларини фақат уларнинг таркибидаги барча сўзлар миқдорига қарабгина классификация қилгани учун уч ва ундан ортиқ тўлиқ маънода ва ёрдамчи сўзлардан ёки қўшма сўзлардан иборат бўлган бирикмаларни қўшма сўз бирикмалари деб атайти²⁹.

Ҳатто проф. М. З. Закиев сўз бирикмаси таркибидаги сўзлар миқдоринигина ҳисобга олгани ҳолда фразеологик бирликлардан, фразеологик бирлик+фразеологик бирлик, фразеологик бирлик+бош сўз, бош сўз+фразеологик бирликлардан ташкил топган бирикмаларни ҳам қўшма сўз бирикмаларига киритади³⁰.

Маълумки, фразеологик бирликлар аслида сўз бирикмаларидан ташкил топган бўлишига қарамай, лексиколизациялашган, таркибидаги сўзлар ўз лексик маъноларини йўқотган, улар неча сўздан ташкил топган бўлишига қарамай, бутунлигича бир маъно ифодалайдиган ҳолга келиб қолган, тилда сўзларнинг эквиваленти вазифасини бажарувчи бирикмалардир. Шунинг учун иккидан ортиқ сўзлардан ташкил топган фразеологик бирликлар иштирок этган бирикмалар қўшма сўз бирикмасигина эмас, фразеологик бирликларнинг умуман ўзи сўз бирикмаси эмас, у сўз вазифасини бажаради, сўзнинг эквиваленти. Шунинг учун бундай бирикмаларни қўшма сўз бирикмаларига ёки В. Н. Перетрухин айтганидек, ўткинчи тип³¹ сўз бирикмаларига киритиб бўлмайди, чунки фразеологик бирикмалар неча сўздан иборат бўлишидан қатъи назар ҳамма вақт бир сўз вазифасини бажаради, шунинг учун ҳар қандай бирикма таркибида ҳам бир сўз каби қаралиши керак.

²⁷ Қаранг: Грамматика русского языка, т. II, синтаксис, ч. I, стр. 21.

²⁸ Қаранг: Е. В. Кротевич. Словосочетание и синтагма. Сочинение языковедов... (тезисы докладов), стр. 4.

²⁹ Қаранг: М. Б. Балакаев. Основные типы словосочетаний в казахском языке, стр. 11.

³⁰ Қаранг: М. З. Закиев. Синтаксический строй татарского языка, стр. 109.

³¹ Қаранг: В. Н. Перетрухин. Словосочетание как специфическая синтаксическая единица в составе предложения, стр. 259.

Ҳатто В. Н. Перетрухин сўз бирикмалари таркибига кирган ҳар қандай сўзни ҳам, унинг вазифасидан қатъи назар, сўз бирикмаларининг компоненти ҳисоблайди. Натижада *будет читать книгу* (китоб ўқийди), *станет ходить в школу* (мактабга бора бошлайди) ва ҳ. к. сўз бирикмаларининг бир компоненти сўзларнинг аналитик формалари билан ифодаланган сўз бирикмаларини ҳам содда сўз бирикмаларига эмас, ўткинчи типга киритади.

Миялумки, сўз бирикмаси таркибига кирган сўзларнинг ҳаммаси ҳам бир хил вазифани бажара бермайди ва уларнинг ҳар бири сўз бирикмасининг компоненти бўлиши шарт эмас.

Акад. В. В. Виноградов ҳам сўз бирикмалари фақат мустақил сўзлардангина ташкил топишини бир неча бор қайд қилиб ўтган.

Шундай экан, грамматик маъноларни ифода этиш учун хизмат қилувчи аналитик формалар сўз бирикмаларининг компонентлари бўлолмайди, улар содда сўз бирикмаларини мураккаблаштиролмайди. Сўз бирикмаларни қўшма сўзлар ёки сўзларнинг аналитик формалари билан аралаштирмаслик керак. Шунингдек лексик маънога эга бўлмаган ёрдамчи сўзлар, қўшма сўзларнинг компонентлари (у неча элементдан иборат бўлишидан қатъи назар бир сўз саналади) сўз бирикмаларини мураккаблаштира олмайди.

Сўз бирикмаларининг таркибини белгилашда унинг таркибига кирган барча сўзларнинг миқдоригагина қараб эмас, ўша сўзларнинг шу сўз бирикмаси таркибида бажарган вазифасига ҳам қаралиши керак. Ўзаро лексик-семантик ва грамматик жиҳатдан алоқага кирган ва бири иккинчисини бирор жиҳатдан изоҳлаш вазифасини бажарадиган сўзларгина сўз бирикмаларининг компонентлари ҳисобланиши мумкин, ана шундай сўзларнинг миқдоригагина сўз бирикмаларининг ҳажмини, чегарасини белгилай олади. Бундай сўзлар, албатта, лексик маъноларга эга бўлган сўзлардангина бўлиши мумкин.

Сўз бирикмалари ҳажмини фақат унинг таркибига кирувчи вазифасидан қатъи назар, барча сўзларнинг миқдорига кўра классификация қилинганда, юқоридаги каби, ҳар хилликларга сабабчи бўлиши мумкин.

Содда сўз бирикмаларини — фақат икки тўлиқ маъноли сўздан иборат бўлган сўз бирикмаларини ажратишда ягона фикр мавжуд.

Академик В. В. Виноградов содда сўз бирикмаларига фақат икки мустақил сўзлардангина эмас, аниқловчи қисми семантик жиҳатдан бўлинмайдиган, бутун маъно мундарижасига эга бўлган уч сўзли сўз бирикмаларини ҳам киритади. В. В. Виноградов бу типдаги сўз бирикмаларини фақат семантик жиҳатдан содда, синтактик муносабатлари жиҳатидан эса қўшма сўз бирикмалари деб атайди. Масалан: *мужчина средних лет* (ўрта ёшли эркек), *девушка скромного поведения* (камтар хулқли қиз), *мальчик семилетного возраста* (етти ёшли бола), *человек твердого характера* (қатъий характерли одам) ва ҳоказо³².

³² Қаранг: Грамматика русского языка, т. II, синтаксис, ч. I, стр. 19.

Кўринаднки, В. В. Виноградов сўз бирикмаларини ҳаммига кўра классификация қилишда фақат сўзлар миқдорини эмас, уларнинг семантик хусусиятларини ҳам ҳисобга олади.

Агар В. В. Виноградов принцинга кўра сўз бирикмаларининг классификация қилинса, ўзбек тилида жуда кўплаб учрайдиган уч ва ундан ортиқ лексик маънога эга бўлган сўзлардан ташкил топган, лекин семантик жиҳатдан бўлинмайдиган, бутунлигича а бир маъно мундарижасига эга бўлган ва бутунлигича бир бош (ҳоким) сўз билан муносабатга киришувидан пайдо бўлган сўз бирикмалари содда сўз бирикмалари деб қаралиши керак бўлади. Масалан: *Ўрта ёшли одам, баланд бўйли йигит, бу йилги баҳор, қирра бурчк одам, арзон баҳо материал, икки қаватли бино, олий маълумотли одам, ҳорғин овоз билан гапирмоқ, якшанба кун келмоқ, иккинчи йил ўқимоқ* ва ҳоказо.

Лекин В. В. Виноградов ҳам Е. В. Кротевич ҳам негадир Шундай бирикмаларни фақат уч сўзли сўз бирикмалар ва бу сўз бирикмаларининг аниқловчи қисми семантик жиҳатдан бўлинмас, бутун маъно мундарижасига эга бўлади деб чегаралаб қўядилар.

Ўзбек тилида фақат уч сўзли эмас, ундан ортиқ сўзлардан ташкил топган сўз бирикмалари ҳам қўлланади ва уларнинг семантик бўлинмас қисми аниқловчи вазифасидагина бўлмай, бошқа вазифаларда ҳам бўла олади. Масалан: *Минг сўмга олувчи харидор; ўнчи синфга кўчган ўқувчилар; пахта терими қизитиб юборилган кунлар; ярим оқшом ўтмасдан бурун келди; Тошкент Давлат педагогика институтининг иккинчи курсидан Армияга кетди; соат еттидан чорак ўтганда келди; ўтган йил ёз кунларининг биринчи Салом хиддин ака Рафиқовга район ҳарбий комиссариатидан чақириқ қозонини келтириб беришди* (газетадан) ва ҳоказо.

Шунингдек, уч сўзли сўз бирикмаларда ҳам семантик бутун қисм фақат аниқловчи вазифасида бўлиши шарт эмас (юқоридан мисолларга қarang).

Шундай қилиб ҳозирги лингвистик адабиётларда сўз бирикмалари уларнинг таркибига кирган сўзлар миқдорига ва ўша сўзларнинг лексик-семантик муносабатларига кўра классификация қилиниб келинмоқда.

Сўз бирикмалари ҳажмига кўра классификация қилинганда уларнинг асл моҳиятидан келиб чиқмоқ зарур. Сўз бирикмалари аслида икки ёки ундан ортиқ лексик маънога эга бўлган (у қандай сўз бўлишидан қатъи назар лексик маънога эга бўлиши керак) сўзларнинг лексик-семантик ва грамматик жиҳатдан муносабатга киришидан пайдо бўлувчи ва предмет, воқеа-ҳодиса, белги, турли процесслар ва ҳоказоларнинг мураккаб номларини ифodalовчи тил бирлиги. Агар сўз бирикмаларининг ана шу хусусиятидан келиб чиқадиган бўлса, у тақдирда сўз бирикмаларининг ҳажми унинг ташкил этувчи лексик-семантик ва грамматик жиҳатларидан алоқага киришган сўзлар миқдори белгилаши керак. Шунинг учун сўз бирикмаларини унинг таркибига кирувчи ва лексик маънога эга бўлган сўзлар миқдорига кўра белгиламоқ керак.

Ҳатто В. Н. Перетрухин сўз бирикмалари таркибига кирган ҳар қандай сўзчи ҳам, унинг вазифасидан қатъи назар, сўз бирикмаларининг компоненти ҳисоблайди. Натижада *будет читать книгу* (китоб ўқийди), *станет ходить в школу* (мактабга бора бошлайди) ва ҳ. к. сўз бирикмаларининг бир компоненти сўзларнинг аналитик формалари билан ифодаланган сўз бирикмаларини ҳам содда сўз бирикмаларига эмас, ўткинчи типга киритади.

Маълумки, сўз бирикмаси таркибига кирган сўзларнинг ҳаммаси ҳам бир хил вазифани бажара бермайди ва уларнинг ҳар бири сўз бирикмасининг компоненти бўлиши шарт эмас.

Акад. В. В. Виноградов ҳам сўз бирикмалари фақат мустақил сўзлардангина ташкил топишини бир неча бор қайд қилиб ўтган.

Шундай экан, грамматик маъноларни ифода этиш учун хизмат қилувчи аналитик формалар сўз бирикмаларининг компонентлари бўлолмайди, улар содда сўз бирикмаларини мураккаблаштиролмайди. Сўз бирикмаларини қўшма сўзлар ёки сўзларнинг аналитик формалари билан аралаштирмаслик керак. Шунингдек лексик маънога эга бўлмаган ёрдамчи сўзлар, қўшма сўзларнинг компонентлари (у неча элементдан иборат бўлишидан қатъи назар бир сўз саналади) сўз бирикмаларини мураккаблаштира олмайди.

Сўз бирикмаларининг таркибини белгилашда унинг таркибига кирган барча сўзларнинг миқдоригагина қараб эмас, ўша сўзларнинг шу сўз бирикмаси таркибида бажарган вазифасига ҳам қаралиши керак. Узаро лексик-семантик ва грамматик жиҳатдан алоқага кирган ва бири иккинчисини бирор жиҳатдан изоҳлаш вазифасини бажарадиган сўзларгина сўз бирикмаларининг компонентлари ҳисобланиши мумкин, ана шундай сўзларнинг миқдоригагина сўз бирикмаларининг ҳажмини, чегарасини белгилай олади. Бундай сўзлар, албатта, лексик маъноларга эга бўлган сўзлардангина бўлиши мумкин.

Сўз бирикмалари ҳажмини фақат унинг таркибига кирувчи вазифасидан қатъи назар, барча сўзларнинг миқдорига кўра классификация қилинганда, юқоридаги каби, ҳар хилликларга сабабчи бўлиши мумкин.

Содда сўз бирикмаларини — фақат икки тўлиқ маъноли сўздан иборат бўлган сўз бирикмаларини ажратишда ягона фикр мавжуд:

Академик В. В. Виноградов содда сўз бирикмаларига фақат икки мустақил сўзлардангина эмас, аниқловчи қисми семантик жиҳатдан бўлинмайдиган, бутун маъно мундарижасига эга бўлган уч сўзли сўз бирикмаларини ҳам киритади. В. В. Виноградов бу типдаги сўз бирикмаларини фақат семантик жиҳатдан содда, синтактик муносабатлари жиҳатидан эса қўшма сўз бирикмалари деб атайди. Масалан: *мужчина средних лет* (ўрта ёшли эркак), *девушка скромного поведения* (камтар хулқли қиз), *мальчик семилетнего возраста* (етти ёшли бола), *человек твердого характера* (қатъий характерли одам) ва ҳоказо³².

³² Қаранг: Грамматика русского языка, т. II, синтаксис, ч. I, стр. 19.

Кўринаднки, В. В. Виноградов сўз бирикмаларини ҳажмига кўра классификация қилишда фақат сўзлар миқдорини эмас, уларнинг семантик хусусиятларини ҳам ҳисобга олади.

Агар В. В. Виноградов принципига кўра сўз бирикмаларини классификация қилинса, ўзбек тилида жуда кўплаб учрайдиган уч ва ундан ортиқ лексик маънога эга бўлган сўзлардан ташкил топган, лекин семантик жиҳатдан бўлинмайдиган, бутунлигича бир маъно мундарижасига эга бўлган ва бутунлигича бир бош (ҳоким) сўз билан муносабатга киришувидан пайдо бўлган сўз бирикмалари содда сўз бирикмалари деб қаралиши керак бўлади. Масалан: *ўрта ёшли одам*, *баланд бўйли йигит*, *бу йилги баҳор*, *қирра бурун одам*, *арзон баҳо материал*, *икки қаватли бино*, *олий маълумотли одам*, *ҳорғин овоз билан гапирмоқ*, *якшанба куни келмоқ*, *икки йил ўқимоқ* ва ҳоказо.

Лекин В. В. Виноградов ҳам Е. В. Кротевич ҳам негандир бундай бирикмаларни фақат уч сўзли сўз бирикмалар ва бу сўз бирикмаларининг аниқловчи қисми семантик жиҳатдан бўлинмас, бутун маъно мундарижасига эга бўлади деб чегаралаб қўядилар.

Ўзбек тилида фақат уч сўзли эмас, ундан ортиқ сўзлардан ташкил топган сўз бирикмалари ҳам қўлланади ва уларнинг семантик бўлинмас қисми аниқловчи вазифасидагина бўлмай, бошқа вазифаларда ҳам бўла олади. Масалан: *Минг сўмга олувчи харидор*; *ўзинчи синфга кўчган ўқувчилар*; *пахта терими қизитиб юборилган кунлар*; *ярим оқшом ўтмасдан бурун келди*; *Тошкент Давлат педагогика институтининг иккинчи курсидан Армияга кетди*; *соат еттидан чорак ўтганда келди*; *ўтган йил ёз кунларининг бирида Салохиддин ака Рафиқовга район ҳарбий комиссариатидан чақириқ қозонини келтириб беришди* (газетадан) ва ҳоказо.

Шунингдек, уч сўзли сўз бирикмаларда ҳам семантик бутун қисм фақат аниқловчи вазифасида бўлиши шарт эмас (юқоридаги мисолларга қаранг).

Шундай қилиб ҳозирги лингвистик адабиётларда сўз бирикмалари уларнинг таркибига кирган сўзлар миқдорига ва ўша сўзларнинг лексик-семантик муносабатларига кўра классификация қилиниб келинмоқда.

Сўз бирикмалари ҳажмига кўра классификация қилинганда уларнинг асл моҳиятидан келиб чиқмоқ зарур. Сўз бирикмалари аслида икки ёки ундан ортиқ лексик маънога эга бўлган (у қандай сўз бўлишидан қатъи назар лексик маънога эга бўлиши керак) сўзларнинг лексик-семантик ва грамматик жиҳатдан муносабатга киришидан пайдо бўлувчи ва предмет, воқеа-ҳодиса, белги, турли процесслар ва ҳоказоларнинг мураккаб номларини ифодаловчи тил бирлиги. Агар сўз бирикмаларининг ана шу хусусиятидан келиб чиқадиган бўлсак, у тақдирда сўз бирикмаларининг ҳажмини уни ташкил этувчи лексик-семантик ва грамматик жиҳатлардан алоқага киришган сўзлар миқдори белгилаши керак. Шунинг учун сўз бирикмаларини унинг таркибига кирувчи ва лексик маънога эга бўлган сўзлар миқдорига кўра белгиламоқ керак.

Шу нуқтан назардан классификация қилинганде ўзбек тилидаги сўз бирикмаларини икки гурпулага ажратиш мумкин:

- 1) содда сўз бирикмалари;
- 2) мураккаб сўз бирикмалари³³.

Юқорида кўргансимиздек, мураккаб сўз бирикмаларини кўшимча мураккаб, кенгайтирилган, бирга қўшилган — туғилган, аралаштирилган, ўткинчи, ёйиқ, сўз бирикмалари ҳамкорлиги ва ҳ. к. Номлар билан аташга зарурият йўқ.

Содда сўз бирикмалари барча тилларда ҳам бир хил хусусиятларга эга бўлган сўз бирикмалари, лекин мураккаб сўз бирикмалари компонентлари, уларнинг миқдори, лексик-семантик муносабатлари, грамматик хусусиятлари, кенгайтириш имкониятлари ва ҳоказо хусусиятларига кўра хилма-хилдир.

Содда сўз бирикмалари икки мустақил, тўлиқ маъноли сўзларнинг лексик-семантик ва грамматик жиҳатлардан бири-биринингидан пайдо бўлади ва бир бутун, мураккаб маънони ифодалайди. Масалан: *қизил байроқ, янги китоб, менинг Ватаним, аълочи ўқувчи, ритм йўқувчи, китобни севмоқ, ишга бормоқ, ишдан келмоқ* ва ҳ. к. Фақат ана шундай бирикмаларгина содда сўз бирикмаларидир.

Мураккаб сўз бирикмалари уч ва ундан ортиқ сўзларнинг лексик-семантик ва грамматик жиҳатлардан ўзаро алоқага киришларидан ташкил топади.

Сўз бирикмаларининг асосини содда сўз бирикмалари ташкил этади. Улар сўз бирикмаларининг минимум чегараси.

Содда сўз бирикмаларининг икки сўзлик — бинарлик — сўзлик хусусияти уларнинг асосий белгисидир.

Мураккаб сўз бирикмалари содда сўз бирикмаларининг кенгайтиришидан, содда сўз бирикмаси компонентларининг конкретлаштирувчи сўзларни олиб кенгайтиришидан пайдо бўлади. Масалан: *байроқ — қизил байроқ, янги қизил байроқ, ҳилпираётган янги қизил байроқ, ҳукумат биноси тепасида ҳилпираётган янги қизил байроқ* ва ҳ. к.

Содда сўз бирикмасининг тобе қисми конкретлаштирувчи сўз олиб кенгайтириши мумкин. Масалан: *боғдаги гуллар — колхозимиз боғдаги гуллар, баҳорги буғдой — эрта баҳорги буғдой, китоб ўқиди, — янги китоб ўқиди, мактабда ўқийди — кечки мактабда ўқийди* ва ҳ. к.

Содда сўз бирикмасининг ҳоким компоненти конкретлаштирувчи сўз олиб кенгайтириши мумкин. Масалан: *боғдаги гуллар — боғдаги хушбўй гуллар, баҳорги буғдой — баҳорги эртапишар буғдой, китоб ўқибди — китобни севиб ўқиди, мактабда ўқиди — мактабда ўқийди* ва ҳ. к.

³³ Уч ва ундан ортиқ сўзлардан ташкил топган сўз бирикмаларга «қўшма» эмас, «мураккаб» терминини қўллашни маъқул кўрдик. Чунки «қўшма» термини жуда кўп тушунчалар учун қўлланиб келинмоқда: «қўшма сўз», «қўшма гап» ва ҳ. к. Сўнг «қўшма» сўзнинг лексик маъноси ҳам ушбу сўз учун мос эмас. «мураккаб» термини «қўшма»га нисбатан бундай сўз бирикмаларининг асл моҳиятига анча мосдир.

Хуллас, мураккаб сўз бирикмалари содда сўз бирикмаларининг кенгайишидан вужудга келади. Содда сўз бирикмаларининг кенгайиши — мураккаблашиши, унинг таркибидаги сўзлар миқдорининг ортиб бориши сўзловчи шахс томонидан предмет, воқеа-ҳодиса, белги, турли процесслар ва ҳ. к. ларнинг номларини тўлиқроқ ва аниқроқ ифодалашга интилишигагина боғлиқ бўлмай, шунинг содда сўз бирикмаси компонентларининг лексик-семантик ва грамматик хусусиятларига, уларнинг қандай сўз туркумларига мансублигига ҳам боғлиқдир. Масалан, содда сўз бирикмасининг компоненти от туркумидаги сўзлардан бўлса, у ўзига аниқловчилар олиб кенгайиши, феъл туркумидаги сўзлардан бўлса, тўлдирувчи, ҳол вазифасидаги сўзларни олиб кенгайиши мумкин. Лекин барча сўзларнинг кенгайиш имкониятлари бир хил эмас. От ва феъл туркумидаги сўзларнинг кенгайиш имкониятларига қараганда сифат ва равишларнинг кенгайиш имкониятлари анча чегараланган. Сон, олмошларнинг айрим турлари эса содда сўз бирикмасининг ҳоким компоненти бўлганида ҳам, тобе компоненти бўлганда ҳам умуман конкретлаштирувчи сўзларни олиб кенгаймайди.

Содда сўз бирикмаларининг кенгайиши, кенгайиш даражаси ва мураккаб сўз бирикмаси ҳосил қилиши ўша содда сўз бирикмаси компонентларининг қандай сўзлардан эканлиги, уларнинг лексик-семантик хусусиятларига боғлиқ.

Мураккаб сўз бирикмаларини компонентларининг лексик-семантик муносабатларига кўра икки типга ажратиш мумкин.

1. Уч ва ундан ортиқ лексик маънога эга бўлган сўзлардан ташкил топган, лекин семантик жиҳатдан қисмларга бўлинмай, бутунлигича бир бутун маъно мундарижасига эга бўлган, бутунлигича бир ҳоким сўз билан муносабатга киришувчи ва гап таркибида ҳам бутунлигича гапнинг бир бўлаги вазифасини бажарувчи мураккаб бирикмалар. Бундай мураккаб сўз бирикмаларини содда сўз бирикмаларига ажратиш мумкин эмас, улар семантик жиҳатдан бир бутун, қисмларга ажралмайди. Бундай бирикмаларни содда сўз бирикмаларига ажралмайдиган, семантик бутун мураккаб сўз бирикмалари деб аташ мумкин. Масалан: *ўрта ёшли одам, баланд ёйли йигит, қирра бурун бола, бу йилги баҳор, арзон баҳо материал, икки қаватли бино, олий маълумотли йигит, ҳорғин овоз билан сапирмоқ, якшанба кунини келмоқ, икки йил ўқимоқ; Бу янгилик шундай оғир вазифа эдики, унинг юзи қизнинг қаддини букиб қўярлик даражада вазмин эди* (Ҳ. Ғулом). *Олти танга пул — йиртиқ чориқни яматши билан икки отин носга етади, холос* (Ҳ. Ғулом) *О, биринчи синфдаги Марзия қаяқда-ю ҳозиргиси қаяқда!* (А. Мухтор). *Икки ўрим сочи калтагина бўлса ҳам, арқондек пишиқ, қалин* (А. Мухтор).

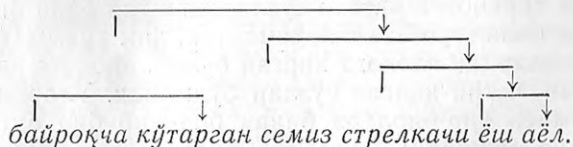
2. Уч ва ундан ортиқ лексик маънога эга бўлган сўзлардан ташкил топган, лекин ўз ичида содда сўз бирикмаларига ажраладиган мураккаб сўз бирикмалари. Бу мураккаб сўз бирикмалари ҳам содда сўз бирикмалари компонентларининг конкретлаштирувчи сўзларни олиб кенгайиши натижасида вужудга келади. Шунинг учун

ҳам бирикма таркибига кирувчи ҳар бир сўз шу бирикмадаги иккинчи бир сўз билан ёки содда бирикма билан лексик-семантик ва грамматик томонлардан алоқага киришган бўлади, ёки бошқача айтганда, мураккаб бирикма таркибида ўзаро алоқага киришмаган бирорта ҳам сўз бўлмайди. Бундай сўз бирикмалар мураккаб бир тушунчани ифодалайди. Бирикма қанча кенгайса, тушунча ҳам шунча мураккаблашиб боради.

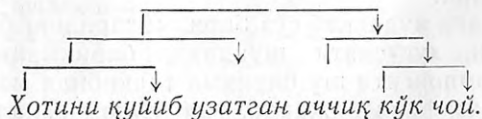
Иккинчи томондан, бу бирикмаларнинг компонентлари лексик-семантик томондан шу даража мустақилки, бирикма таркибидаги бирор сўзни ёки бутун бир содда бирикмани осонлик билан тушириб қолдириш мумкин. Бу билан мураккаб бирикманинг таркиби соддалашади, маъно мундарижаси ўзгаради, бошқа томонларига ҳеч қандай зарар етмайди.

Масалан, *байроқча, кўтарган, семиз, стрелкачи, ёш, аёл* мураккаб бирикмасини қуйидагича ажратиш мумкин: Шу мураккаб сўз бирикмасининг марказий ҳоким сўзи *аёл*, унинг белгилари: *ёш, семиз, стрелкачи* ва *байроқча кўтарган*. Бу мураккаб бирикмани қуйидаги содда сўз бирикмаларига ажратиш мумкин:

ёш аёл, стрелкачи аёл, семиз аёл, байроқча кўтарган аёл, (байроқча кўтарган семантик бутун содда сўз бирикмаси бутунлигича аёлга нисбатан аниқловчи). Аёл сўзи турли белгиларига кўра аниқланаётган бўлса ҳам, уларни юқоридаги каби содда сўз бирикмаларига ажратиб бўлмайди, чунки бу бирикмаларнинг ҳар бири ўзаро ҳам алоқага киришган. Масалан: *аёл стрелкачи эмас, ёш аёл стрелкачи, аёл семиз эмас, стрелкачи ёш аёл семиз, байроқ кўтарган аёл эмас, байроқ кўтарган семиз стрелкачи ёш аёл.* Агар бу мураккаб бирикмани схемада кўрсатсак қуйидагича бўлади:

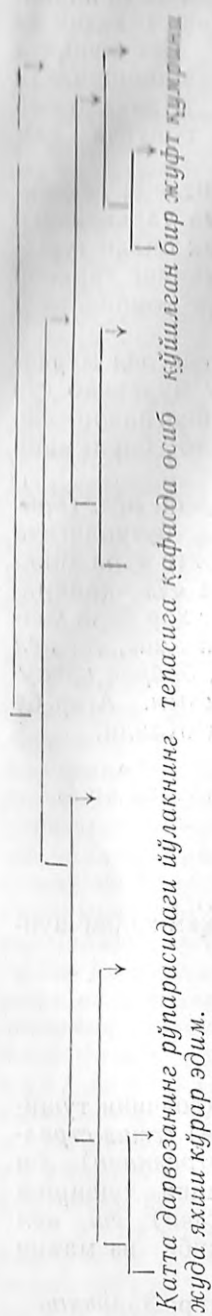

Хотини қуйиб узатган аччиқ кўк чой бирикмаси ҳам худди шундайдир:

Бу мураккаб бирикма таркибидан истаган аниқловчини тушириб қолдириш мумкин. Масалан, *(байроқча кўтарган) семиз стрелкачи ёш аёл, байроқча кўтарган семиз (стрелкачи) ёш аёл* ва ҳ. к. ёки бирданига бирдан ортиқ аниқловчини тушириш ҳам мумкин: *байроқча кўтарган (семиз стрелкачи) ёш аёл* ва ҳ. к. Бу билан мураккаб сўз бирикмасининг таркиби ва маъно мундарижасигина ўзгаради, холос.

Қуйидаги мисолларда ҳам худди ана шундайдир: *Зулукхон... оппоқ кенг пешонасига оқ гуллик баррикaram креп-*

дешин дурра танғиб олган эди (Ҳ. Фулом). Томга оқ туника қопланган саккиз қирралик баланд шийпон боғнинг ўртасида бўлиб, унга лоларанг гулдор «қизилоёқ» гиламлар ёзилган, атлас кўрпачалар тўшалган эди (Ҳ. Фулом). Сокин оқшом, кимсасиз боғ кўчаларда ҳалиги қудшли ўрмоннинг чуқур оромга ўхшаган чексиз тинчлиги давом этаётгандай эди (А. Мухтор). ...бояги чиройли шўх қизларимиз гўнг ташийди... чивиннинг ачитиб чақишига чидайди (Ҳ. Фулом). Жамилахон ҳам қизи билан олти кун босим ўлтириб тиккан тагдўзи дўппиларини сотгани кетди (М. Исмоилий). Катта дарвозанинг рўпарасидаги йўлакнинг тепасига қафасда осиб қўйилган бир жуфт қумрини жуда ҳам яхши кўрар эдим (Ҳ. Фулом). Хулкар унга ғазабланишга ҳам арзимайдиган бир тўнкага қарагандай қаради-ю... (П. Қодиров). Бу хитой бекларининг қийноғидан қутилиш учун турлича планлар тузар эди (Ҳ. Фулом). Синган рубобнинг торлари узилиб чарсиллагани унинг қулоғига ҳар кун неча марта эшитилади (П. Қодиров). Серкадан юз қадамча пастдаги қоя тош панасидан Авазга ўхшаган бир киши мўралаб турарди (П. Қодиров). У оддийгина кўкрак бурма чит кўйлак, паст пошналик ағдарма этик кийган (Ҳ. Фулом).

Юқорида айтилганидек, мураккаб сўз бирикмаси таркибига кирган сўзларнинг ҳар бири бири билан ҳам лексик-семантик, ҳам грамматик томонлардан алоқага кирган бўлиб, алоқага кирмаган, четда қолган сўзлар бўлмайди. Уларнинг ҳаммаси бир-бирлари билан бирикиб бир бутун маъно мундарижасига эга бўлади. Шу жиҳатдан юқоридаги мисоллардан бирини схемага солиб кўрайлик:

Бу типдаги мураккаб сўз бирикмаларининг бир характерли хусусияти шундаки, бирикманинг ҳар бир компоненти шу бирикма таркибида маълум бир вазифани бажариб, гап бўлаги саналади. Бу билан у биринчи типдаги мураккаб сўз бирикмаларидан фарқланади.

Айрим ҳолатларда мураккаб сўз бирикмаси шу даража ёниқ бўлиши мумкинки, унинг таркибида биринчи тип — семантик бир бутун сўз бирикмалари ҳам иштирок этиши мумкин.

Масалан: *Лекин душман ҳужумга ўтган дастлабки пайтлардаги таҳлика босилган, энди Қизил Армия зарба бера бошлаган* (О. Ёқубов). *Хулкар... серка боғ-*

ланган ола чилвирнинг тугунини очаетганда Турди ҳам етиб келди (П. Қодиров) Оч биқинимга тумшуғи қайрилиб кетган баланд пошналик сағри ка-вишнинг берган аччиқ тепкисидан чўчиб уйғон-дим (Ғ. Ғулом). Қоя тошлар оралиғидаги яланглик-да эрта кўкламнинг барра майсаларини эсла-тувчи оч яшил майин кўкат ўсади. (П. Қодиров). Улар идорадан чиқиб, кўчани кесиб ўтишлари билан тўрт томонига баланд девор олинган ҳовлининг икки юзинчи чироқ билан ёритилган нақшин сар-ғиш дарвозасига дуч келдилар (Ҳ. Ғулом).

Гап сўзлардан, сўзларнинг бирикувидан пайдо бўлган сўз би-рикмаларидан ташкил топади. Сўзлар, сўз бирикмалари гап-нинг қурилиш материалидир. Шунга кўра гап (содда гап) тар-кибига кирган сўзларнинг барчаси бир-бири билан ҳам лексик-семантик, ҳам грамматик томонлардан алоқага киришган бўлиб, шу гап таркибида маълум вазифани бажарадилар. Ана шу хусусиятларига кўра одатда гапни гап бўлақларига ажратилади. (Гап бўлақлари билан грамматик алоқага киришмайдиган, гапга қўшимча маъно оттенкалари берувчи ундалма, кириш сўз ва ҳ. к. каби сўзлар бундан истиснодир.) Хуллас, гап таркибида бир-бири билан алоқага кирмаган, бирор вазифани бажармайдиган сўзлар-нинг иштирок этиши мумкин эмас.

Гап таркибидаги бир сўз фақат иккинчи бир сўз билангина ало-қага кириши шарт эмас. Бир сўз турли томондан изоҳланиши мум-кин ва уни изоҳлаётган турли сўзлар билан бир вақтнинг ўзида, бир гап доирасида алоқага кириши мумкин. Масалан, предмет маъно-сини билдирувчи бир сўз бир вақтнинг ўзида бир неча аниқловчи-ларни олиб, турли белгиларига кўра аниқланиши, ҳаракат билди-рувчи сўз бир вақтда икки ёки ундан ортиқ сўзлар (тўлдирувчи ва ҳол вазифасидаги) билан алоқага кириши мумкин ва ҳ. к.

Масалан, *Тўғонбек иягидаги қизғиш сийрак, дағал соқолини қашиб суқут қилди* (Ойбек). Бунда бир предмет уч хил белгисига кўра аниқланмоқда:

қизғиш —
сийрак — } → соқол
дағал —

Бу мисолда учта содда сўз бирикмаси мавжуд.
У софдил меҳнаткаш аёл, уйда ётишга виждони йўл бермай... далага чиқа бошлаган.. (О. Ёқубов).

софдил —
меҳнаткаш — } → аёл (икки содда сўз бирикмаси)

...бу ҳазин ва хушоҳанг куйлар, дам қувноқ, дам мунгли лапар-лар тонг отгунча давом этишини истайди (О. Ёқубов).

ҳазин _____
хушоҳанг _____ } → куйлар;

қувноқ _____
мунгли _____ → лапарлар (ҳар иккала ҳолатда ҳам иккитадан
содда сўз бирикмаси мавжуд).

...кўҳна Хуросоннинг эли адолат ва фазилат қуёшига ташнадир
(Ойбек).

адолат _____
фазилат _____ } → қуёши

Биродарлар, биз ким учун мардикорликка кетиб, қирилишимиз
керак. Албатта, подшонинг, амин, арчинларнинг, Холназарбойлар-
нинг бизни илгаригидан ҳам баттар эзиши, хўрлаши учун (Б. Кер-
бобоев).

подшонинг _____
аминнинг _____
арчинларнинг _____ } → эзиши
Холназар бойларнинг _____

подшонинг _____
аминнинг _____
арчинларнинг _____ } → хўрлаши
Холназар бойларнинг _____

...Мен сизга қайси картани қандай ўғитлаш, суғориш, шўрини
ювишни айтиб берай (Ҳ. Фулом).

ўғитлашни _____
суғоришни _____ } → айтиб берай.
шўрини ювишни _____

Икки кун давом этган кучли бўрон чўллар ва қишлоқларда йўл-
лар ва экинзорларда кўнгилсиз из қолдириб кетди (Ш. Рашидов)

чўлларда _____
қишлоқларда _____ } → из қолдириб кетди.
йўлларда _____
экинзорларда _____

Юқоридаги мисолларда бир ҳоким сўз бир неча томондан изоҳ-
ланмоқда ва уни изоҳлаётган ҳар бир сўз билан сўз бирикмаси ҳо-
сил қилмоқда. Лекин ҳоким сўзни изоҳлаётган сўзлар бир типли
сўзлар — тенг бўлақлар. Бундай бирикмалар, албатта, мураккаб
сўз бирикмаси ҳосил қилмайди, ҳоким сўз ўзини бирор томонидан
изоҳлаётган сўзлар (бир тип сўзлар)нинг ҳар бири билан алоқага
кириб, содда сўз бирикмалари ҳосил қилади³⁴.

³⁴ В. Н. Перетрухин бу типдаги бирикмаларни содда сўз бирикмаларига ҳам,
қўшма сўз бирикмаларига ҳам киритмайди, уларни сўз бирикмаларининг алоҳи-

Тенг сўзли бирикмаларнинг сўз бирикмаларига алоқаси йўқ. Улар бирикмаларнинг алоҳида ўзига хос хусусиятларга эга бўлган бир туридир. Тенг сўзли бирикмаларнинг ҳар бир элементи (у неча элементдан иборат бўлишидан қатъи назар) тўғридан-тўғри конкретлашаётган сўз — ҳоким сўз билан муносабатга киришади ва у билан биргаликда содда сўз бирикмаси ҳосил қилади.

Бу бирикмаларни мураккаб сўз бирикмаларидан тубдан фарқламоқ керак. Лекин тенг бирикмалар ёлғиз сўзлар билан ифодаланмай, мураккаб сўз бирикмалари билан ифодаланиши ҳам мумкин. Масалан: *Нотиқ қирқ беш ёшларда бўлиб, қордай оқ яктаги устидан малла чакмон, оёғига баланд пошналик ағдарма кўн этик кийган, бошига қора духоба хошиялик оқ наमत қалпоқ бостирган, дароз бўйли, чиройли калта қора соқол-мўйловли, қўй кўзли, юзи қип-қизил киши эди* (Ҳ. Фулом).

Бир гап ичида келтирилган ҳар тўрттала мураккаб сўз бирикмалари *кишига* нисбатан бутунлигича мураккаб аниқловчи вазифасида бўлиб, ҳоким аниқланмиш сўз (киши) ҳам шу мураккаб сўз бирикмаси таркибига кирмоқда.

Бир гап таркибига бир сўз бир вақтнинг ўзида икки, уч ва ундан ортиқ турли типдаги сўзлар билан алоқага кириши мумкин. Масалан: *Кимдир уни олачилвир билан зиркка маҳкам боғлаб, қўйган эди* (П. Қодиров). Бу гаптаги сўзлар алоқасини қуйидаги схемада кўрсатиш мумкин:

уни	→ боғлаб қўйган эди;
олачилвир билан	
зиркка	
маҳкам	

Бу гаптаги *у, олачилвир, зирк, маҳкам* сўзлари лексик-семантик ва грамматик томонлардан ўзаро алоқага киришмаганлар. Уларнинг ҳар бири *боғлаб қўймоқ* феъли билан алоқага киришган.

Бу типдаги бирикмалар юзаки жиҳатдан уюшиқ бўлакларга ўхшаб кетади, чунки уюшиқ бўлакли бирикмаларда ҳам бир ҳоким сўз бир неча конкретлаштирувчи сўзлар — тобе сўзлар билан алоқага киришади ва уларнинг ҳар бири билан алоҳида содда сўз бирикмасини ҳосил қилади. Лекин бу типдаги бирикмалар тенг сўзли бирикмалардан тубдан фарқ қилади. Тенг сўзли бирикмаларда ҳоким сўз бир хилдаги, бир хил типдаги сўзлар томонидан конкретлаштирилиб, бир хил типдаги бир неча содда сўз бирикмалари ҳосил қилинса, кейингисида ҳоким сўз турли типдаги сўзлар билан

да тури — содда ва қўшма сўз бирикмалари ўртасидаги бир оралиқ тип — переходный тип (ўткинчи тип) деб атайди. *Қаранг*: Словосочетания как специфическая единица в составе предложения, Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, т. СХХХІІ, вып. 8, М., 1958, стр. 259—260; проф. Е. В. Кротевич эса бу тип бирикмаларни слитные (бирга қўшилган, туташ) сўз бирикмалар деб атайди. *Қаранг*: Словосочетание и синтагма. Совещание языковедов Юга России... (тезисы докладов), стр. 4.

конкретлаштирилиб, турли типдаги содда сўз бирикмалари ҳосил қилади. Уларда ҳоким ва тобе сўзларнинг боғланиш усуллари ҳам турличадир.

Маълумки, гапнинг асосини предикатив бирикма ташкил этади. Фақат предикатив бирикманинг ўзидангина жуда содда фикр (ҳаракат ва шу ҳаракатнинг бажарувчисигина, белги ва шу белгининг эгасигина ва ҳ. к. каби) ифодаланади. Бу эса фикр баён қилиш учун, албатта, кифоя эмас. Тил орқали фақат содда фикрларнинггина эмас, мураккаб фикрларни ҳам баён қилинади. Фикрнинг мураккаблашиши эса сўзларнинг конкретлаштирувчи сўзларни олиб кенгайишидан вужудга келади. Шунинг учун бир сўз — ҳоким сўз бир неча сўзлар билан алоқага кириб конкретлашиши мумкин. Гап таркибида ўзаро алоқага киришадиган сўзларнинг миқдори қанча кўнайса, ўша гап орқали ифодаланадиган фикр ҳам шунча мураккаблашиб, конкретлашиб боради. Ҳатто мураккаб фикрларни ифодаловчи қўшма гаплар ҳам ана шу содда гаплар таркибининг конкретлаштирувчи сўзлар орқали кенгайиб бориши натижасида пайдо бўлгандир. Шунинг учун табиийдирки, бир гап таркибида бир сўз бир вақтнинг ўзида бир неча сўзлар билан боғланиб, алоқага кириб, турли томонлардан конкретлашиши мумкин. Ўша конкретлашадиган сўз—бош—ҳоким сўз конкретлаштирувчи сўзларнинг ҳар бири билан тўғридан-тўғри алоқага кириб, уларнинг ҳар бири билан алоҳидадан сўз бирикмалари ҳосил қилади (юқоридаги мисолларга қаранг).

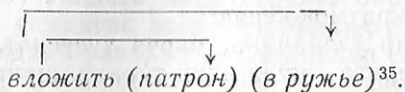
Бу типдаги бирикмаларни мураккаб сўз бирикмалари билан мутлоқ тенглаштириб бўлмайди. Чунки буларда сўзларнинг лексик-семантик муносабатлари, бутун сўз бирикмаси орқали ифодаланадиган маъно тамомила фарқлидир. Юқорида келтирилган мисоллардан иккитасини қиёслаб кўрайлик: *«Катта дарвозанинг рўпарасидаги йўлакнинг тепасига қафасда осиб қўйилган бир жуфт қумрини жуда яхши кўрар эдим. Бу гапда катта сўзи дарвозага нисбатан аниқловчи, ҳар иккови бирликда рўпарасига нисбатан аниқловчи, ҳар уччови бирликда йўлакка нисбатан аниқловчи, ҳар тўрттала сўз биргаликда бутунлигича тепасига нисбатан аниқловчи, катта дарвозанинг рўпарасидаги йўлакнинг тепасига мураккаб бирикмаси эса осиб қўйилганга нисбатан ҳол вазифасини бажармоқда; катта дарвозанинг рўпарасидаги йўлакнинг тепасига осиб қўйилган мураккаб бирикмаси эса бир жуфт қумрига нисбатан мураккаб аниқловчи вазифасида қўлланган; ўз навбатида бир сўзи жуфтга нисбатан, бир жуфт эса қумрига нисбатан аниқловчи, катта дарвозанинг рўпарасидаги йўлакнинг тепасига қафасда осиб қўйилган бир жуфт қумри бирикмаси эса бутунлигича жуда яхши кўрар эдимга нисбатан мураккаб тўлдирувчи вазифасида қўлланган. Шундай қилиб, бу гапда сўзларнинг ҳаммаси бир-бирлари билан алоқага киришиб, ўзаро чатишиб кетган.*

Кимдир уни ола чилвир билан зиркка маҳкам боғлаб қўйган эди гапида эса сўзларнинг муносабати бутунлай бошқача. Бунда бир бош сўз тўрт томондан конкретлашмоқда ва бош (ҳоким) сўз

уларнинг ҳар бири билан алоқага кириб, турли сўз бирикмалари ҳосил қилмоқда. Масалан; *уни боғлаб қўйган эди; ола чилвир билан боғлаб қўйган эди; зиркка боғлаб қўйган эди; маҳкам боғлаб қўйган эди.*

Агар бу типдаги бирикмаларни ҳам мураккаб сўз бирикмаларига киритадиган бўлсак, у тақдирда барча содда гапларни ҳам мураккаб сўз бирикмалари деб аташга тўғри келар эди, чунки ҳар қандай содда гап таркибидаги сўзларнинг ҳар бири албатта, шу гап таркибидаги бошқа бир сўз билан алоқага кирган бўлади. Гап таркибида ўзаро алоқага кирмаган сўзлар иштирок этмайди. Агар гап таркибида бирор сўз иккинчи бир сўз билан алоқага кирмаса, у сўз гап бўлаги вазифасини бажара олмайди (бундан, албатта, гап бўлаклари билан грамматик алоқага кирмаган сўзлар истиснодир). Умуман тил система характерига эга бўлиб, унинг ҳар бир элементи ўзаро боғлангани, бири-бирини тақозо қилгани каби, тилнинг асосий бирлиги бўлган гапнинг ҳам бир элементи ўзаро алоқага кирган бўлади. Бу эса тилнинг система характерини яна бир бор таъкидлайди.

Айрим тилшунослар юқоридаги каби бирикмаларни ҳам мураккаб сўз бирикмаларига киритадилар. Проф. Н. Н. Прокопович: *вложить патрон в ружье (ўқни милтиққа жойламоқ), вдеть нитку в иголку (ипни нинага ўтказмоқ), вбить молотком гвоздь в стену (михни болға билан деворга қоқмоқ)* каби бирикмаларни мураккаб сўз бирикмаларининг бир тури (лекин асосий тури эмас, икки асосий турдан ташқари учинчи тури, группаси) деб атайди ва бу тип учун қуйидаги схемани келтиради:

Юқорида айтилганидек, бу типдаги бирикмаларни мураккаб сўз бирикмаларига киритиб бўлмайди. Улар мураккаб сўз бирикмалари эмас, аксинча, бир неча содда сўз бирикмаларидир.

Шундай қилиб, бир сўз бир неча сўзлар билан алоқага кириши мумкин, лекин бундай вақтда ҳамма вақт мураккаб сўз бирикмалари ҳосил бўлиши шарт эмас, аксинча бир неча содда сўз бирикмалари ҳосил бўлиши мумкин. Шунинг учун мураккаб бирикмаларни бундай бирикмалардан фарқламоқ зарур.

Ўзбек тилида *Катта Фарғона канали, болалар боғчаси, дам олиш уйи, юк ташувчи машина, тепловоз қурувчи завод, Жанубий Украина, пахта териш машинаси, Ўзбекистон Совет социалистик республикаси, Ўзбекистон Фанлар Академияси, Тошкент Давлат университетини, Ўзбекистон Давлат нашриёти* ва ҳ. к. жуда кўп таркибли би-

³⁵ Н. Н. Прокопович. К вопросу о простых и сложных словосочетаниях, ВЯ, 1959, № 5, стр. 30. Шу автор. Словосочетание в современном русском литературном языке, М., 1966, стр. 70. Проф. Ю. Сейидов ҳам бундай бирикмаларни мураккаб сўз бирикмаларига киритади. Қаранг: Озарбайжон адабий тилида сўз бирикмалари, 152-бет.

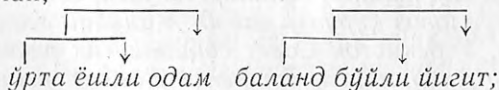
рикмалар қўлланади. Бу бирикмалар бутунлигича тилда бирор предмет, фан, санъат, маданият, давлат органлари, ижтимоий тўзум, турли социал ҳодисалар ва ҳ. к. ларнинг номларини ифодалаш учун хизмат қилади. Буларнинг характерли хусусияти улар тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлади. Бу бирикмаларнинг компонентлари ўз лексик маъноларини тўлиқ сақлайдилар, бир-бирлари билан ўзаро лексик-семантик ва грамматик муносабатларда бўладилар. Бу муносабатлар мураккаб сўз бирикмаларидаги муносабатлардан фарқ қилмайди, қуйидаги схемалар буни яққол кўрсатади:

Лексин бу бирикмалар бутунлигича бир тушунчани реаллаштиради. Бундай бирикмаларни барқарор лексик birlikлар ёки барқарор таркибли бирикмалар деб аташ мумкин ва уларни бирикмаларнинг алоҳида тури сифатида ажратмоқ керак³⁶.

Барқарор таркибли бирикмалар ўзларининг барча хусусиятлари билан мураккаб сўз бирикмаларига жуда яқин туради, шунинг учун уларни мураккаб сўз бирикмаларининг бир тури деб қараш мумкин³⁷.

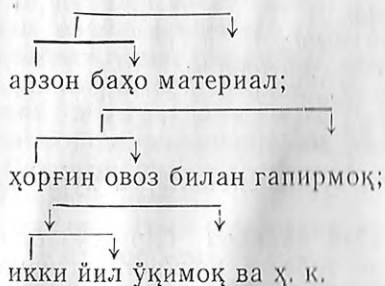
Мураккаб сўз бирикмаларининг биринчи типи деб аталган семантик бутун мураккаб сўз бирикмаларининг³⁸ характерли хусусияти шундан иборатки, улар лексик маънога эга бўлган мустақил сўзлардан ёки мустақил ва кўмакчи отлардан ташкил топади. Бир бутун маъно мундарижасига эга бўлишига қарамай, унинг таркибидаги ҳар бир сўз лексик маъносига эга бўлади. Компонентлар ўзаро лексик-семантик ва грамматик алоқага кирган бўлади. Масалан;

³⁶ Бу тип бирикмалар алоҳида ишнинг мавзудир.

³⁷ Мураккаб сўз бирикмалари, уларнинг структурасига кўра типлари, пайдо бўлиш усуллари, компонентларнинг ўзаро муносабати, муносабатга кириш усуллари ва ҳ. к. лар. Н. Бозорбоевнинг шу масалага бағишланган махсус диссертация ишида баён этилган. Қаранг: Н. Б а з а р б а е в.. Сложные словосочетания в тюркских языках (На материале казахского и узбекского языка).

³⁸ Бундан сўнг бу тип бирикмаларни ана шундай ном билан юритамиз.

Юқоридаги мисолларда семантик жиҳатдан ажралмас, бир бутун маъно мундарижасига эга бўлган содда сўз бирикмаси бир бош (ҳоким) сўз билан муносабатга киришган ва бутунлигича ҳоким сўзни изоҳламоқда. Лекин содда сўз бирикмаси лексик-семантик жиҳатдан бутунлигига қарамай, унинг компонентлари ўз лексик маъноларига эга, ўзаро грамматик алоқага киришган. Масалан: *ўрта ёшли одам* бирикмасида *ўрта* сўзи *ёшли* сўзига нисбатан аниқловчи, *ёшли* эса аниқланмиш, ҳар икки сўз ўзаро битишув йўли билан алоқага киришган ва содда аниқловчили сўз бирикмаси пайдо бўлган. Бу аниқловчили содда сўз бирикмаси эса бутунлигича *одам* сўзига нисбатан аниқловчи вазифасини ўтамоқда. Натижада мураккаб аниқловчили сўз бирикмаси ташкил топган. Кейинги мисолларда ҳам мураккаб сўз бирикмаси компонентларининг ўзаро муносабатлари худди ана шундайдир.

Бу типдаги мураккаб сўз бирикмалар (ҳоким сўзга тобе қисми) семантик жиҳатдан фразеологик бирликларга жуда ўхшаб кетади. Фразеологик бирликлар семантик жиҳатдан бир бутун бўлиб, бутунлик таркибий қисмларга ажралмайди, бутунлигининг бирорта сўзини тушириб бўлмайди, агар туширилса, маъно бутунлиги йўқолади. Бу сўз бирикмаларида ҳам худди шундай. Фақат фарқ шундаки, фразеологик бирликлардаги каби бу мураккаб бирикмаларда компонентлар ўз лексик маъноларини йўқотмайди, тўлиқ сақлайди, грамматик жиҳатдан ҳам фразеологик бирликлардаги каби ортиқ бирикиб кетмаган. Фразеологик бирликлар тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлса, бу мураккаб бирикмалар нутқ процессида тузилади.

Фразеологик бирликларда кўпинча бирикма таркибидаги сўзларни бошқа сўзлар билан алмаштириб бўлмайди, улар бутунликдан иборат, агар алмаштирилса, ўша бутунликдан англашилган маъно йўқолади, фразеологик бирлик бузилади. Шунинг учун ҳам фразеологик бирликлар, турғун бирикмалар деб аталди.

Семантик бутун мураккаб сўз бирикмалари эркин бирикмалар, улар маъно талабига кўра нутқ процессида тузилади, ташкил топади. Шунга кўра уларнинг компонентлари ўртасидаги муносабат ҳам эркин, компонентларни маъно талабига кўра бошқа сўзлар билан алмаштириш мумкин. Масалан:

*ўрта ёшли одам — катта ёшли одам;
ўрта бўйли одам — баланд бўйли одам;
арзон баҳо материал — қиммат баҳо материал;
икки қаватли бино — уч қаватли бино;
уч сўмга олди — беш сўмга олди ва ҳ. к.*

Семантик бутун сўз бирикмалари турли сабабларга кўра пайдо бўлади.

Семантик бутунликнинг ҳоким сўзи иккинчи бир сўз билан алоқага кирганида ва унга нисбатан тобе — конкретлаштирувчи сўз вазифасини бажарганда ўша сўзнинг бирор белгисини етарли даражада конкретлаштира олмайди, унинг семантик маъноси бунинг учун етарли бўлмайди. Шунинг учун у ўзига тобе бўлган бошқа бир сўз билан алоқага киришади, у сўз унинг семантикасини тўлдиради ва у билан биргаликда бутунлигича учинчи бир сўзни конкретлаштиради. Масалан: *баҳо материал* деб бўлмайди, чунки *баҳо* материалнинг белгисини конкретлаштириш учун семантик жиҳатдан етарли эмас, шунинг учун *баҳо* сўзи аввал *арзон* ёки *қиммат* каби бирор сўз билан алоқага кириб ўзи конкретлашиши керак, сўнг у билан биргаликда бутунлигича кейинги сўзни конкретлаштиради. Қуйидагиларда ҳам худди шундай: *ёшли одам — ўрта ёшли одам, бўйли одам — ўрта бўйли одам, қаватли бино — уч қаватли бино, сўмга олди — уч сўмга олди, кун//ой//йил//ҳафта ишлади — икки кун//ой//йил//ҳафта ишлади* ва ҳ. к.

Хуллас, семантик бутун бирикманинг пайдо бўлишига сабаб шу бирикма ҳоким сўзининг семантик маъносидир Айрим сўзларнинг семантик маъноси етарли бўлмаса, унинг ўзи конкретлаштирувчи сўз олмай, ёлғиз иккинчи бир сўзга нисбатан конкретлаштирувчилик вазифасини ўтай олмайди. Масалан: *болали хотин* (боллага эга бўлган хотин) деб қўллаш мумкин, лекин *қаватли бино* (қаватга эга бўлган бино) деб қўллаб бўлмайди. Чунки *қаватли* сўзнинг семантик маъноси *бино* сўзини конкретлаштириш учун етарли эмас; шунинг учун *қаватли* сўзининг ўзи аввал бирор конкретлаштирувчи сўзни олиб, семантик маъноси тўлдирилиши керак ва шундагина у ўша сўз билан биргаликда кейинги сўзга нисбатан конкретлаштирувчилик вазифасини бажара олади.

Юқорида айтилганидек, семантик бутун бирикма фақат икки сўзли бўлиши шарт эмас, иккидан ортиқ сўзлардан ташкил топган бўлиши ҳам мумкин. У вақтда икки сўзлик семантик бутунликда юз берадиган ҳодиса қайтариледи, лекин бу ҳодиса унга нисбатан мураккаблашган бўлади. Масалан: *ўтган йили «Андижон» совхози беш юз гектарга яқин янги ерларни ўзлаштирди* (газетадан). *Колхоз клубининг янги биноси уч йил ўтгандан кейин ҳам ўша ҳолида турар эди* (газетадан). *...Колхоз раҳбарлари ҳосилдорликни оширишга етарли эғтибор бермаётирлар, ҳосилдорлик бундан беш йил аввал қандай бўлган бўлса, ҳозир ҳам ўша даражада қолиб келмоқда* (газетадан).

Айрим вақтларда семантик бутунлик пайт маъносини билдирганда, пайт маъносини таъкидлаш, яна ҳам конкретлаштириш мақсадида унинг таркибига яна бошқа бир пайт билдирувчи сўзни ҳам киритиш мумкин. Масалан: *концерт соат еттидан ўттиз минут ўтганда бошланади — концерт кечқурун еттидан ўттиз минут ўтганда бошланади.*

Семантик бутун мураккаб сўз бирикмалари таркиби жиҳатидан қуйидагича:

1) *саноқ сон + нумератив сўз + мураккаб бирикманнинг ҳоким сўзи* — от ёки феъл.

Бу бирикмада саноқ сон нумератив сўзга нисбатан аниқловчи вазифасида бўлади, аниқловчи — саноқ сон ва аниқланмиш — нумератив сўз бир семантик бутунликни ташкил этади ва бутунлигича мураккаб сўз бирикмасининг ҳоким сўзи билан муносабатга киради ва уни конкретлаштиради.

Нумератив сўзлардан қуйидагилар иштирок этади: *оғирлик ўлчови: килограмм, грамм, тонна, центнер, пуд, литр; узунлик ўлчови: қарич, сантиметр, метр, километр (чақирим); сатҳ ўлчови: гектар, сотиҳ, таноб; предметларни доналаб, тўдалаб ўлчашда қўлланадиган: дона, бош: нусха, тўп, тўда, гала, гуруҳ, той, жуфт; температура ўлчови: даража ва ҳ. к. лар.*

Мисоллар: *Ленин номли колхоз ҳар кун ич процент пахта топширмақда (газетадан). Бригада аъзолари бу йил бир юз ўн гектар ернинг ҳар гектаридан қирқ центнердан пахта ҳосили олишга ваъда берганлар (газетадан). Охунбобоев районидаги «Оқ олтин» колхоз қишлоқларини туташтирадиган 50 километр йўлга шағал тўкилиб, асфальт ётқизилди (газетадан). 1800 метр чуқурликкача қазиб борилган кон-қудуқдан нефть фонтани отилиб чиқди (газетадан). Ленин районидаги Свердлов номли колхознинг илғор сут соғувчиси Қундузхон Мамадова ўтган йил ўз боқимидаги 30 боши сизирнинг ҳар бирдан 2700 литр сут соғиб олди (газетадан). Цех машинада терилган 150—200 тонна пахтани бир кеча-кундузда қуриштириш ва тозалаш мумкин (газетадан). Қишда ҳавонинг ҳарорати 20 даража иссиқ бўлиши керак, лекин бизнинг цехимизда ҳамма вақт совуқ... (газетадан). Совхоз пахтакорлари ўз имкониятларини чамалаб кўриб, давлатга яна камида 2500 тонна пахта сотиш ва ҳосилдорликни гектар бошига 40 центнерга етказиш мажбуриятини олдилар (газетадан). Ҳали бир қарич ерни ҳам нобуд қилганим йўқ, қилмоқчи ҳам эмасман (Ғ. Ғулом).*

2) *Миқдор билдирувчи дона, марта, туп, отим, бурда ва ҳ. к. сўзлар ҳам саноқ сонлар билан бирга семантик бутунлик ҳосил қилади. Масалан: Феруза бир бурда патир нондан ушатиб, ҳовузнинг ўртасига отди (Ғ. Ғулом). У бир туп ғўза тагида чўққайиб, шохлардаги очилган, очилмаган бўлиқ кўсақларни битталаб санади (Ғ. Ғулом). — Жон қоптими, ака, — Илҳомча кулди. — Раис ҳар кун ич марта терлайдилар... (Ғ. Ғулом). Олий танга — йиртиқ*

чориқни яматини билан икки отим носга етади, холов (Х. Фулом).

3. Челак, этак, қоп, вагон, машина, цистерна, бочка, яшик ва ҳ. к. отлар ҳам саноқ сонлар билан бирикиб семантик бутунлик ҳосил қилади ва ҳоким сўз — отни миқдорига кўра аниқлайди. Масалан: *Мирзачўлнинг ери нозик, — Норқўзи ҳикоясида давом этади, — бу эгатга бир челак сув қўйсангиз, у эгатдан чиқади* (Х. Фулом). *Чўлбобо боғдан бир этак олма олиб чиқди* (Х. Фулом). *...турли илмий-тадқиқот институтларига, Совет Иттифоқи ва чет мамлакатлардаги ҳаваскор боғбонларга ёнғоқнинг янги навлари солинган минг яшик посылка жўнатди* (газетадан). *Шу тариқа ўтган ойда 200 вагон қўшимча юк ортиб жўнатилди* (газетадан). *Дала айланиб чарчаб келган агроном кетма-кет икки пилла чой ичди* (газетадан).

Саноқ сон ва нумератив сўзлар; саноқ сон+миқдор билдирувчи *дона, марта, туп, отим, бурда* ва ҳ. к. сўзлар; саноқ сон+челак, этак, қоп ва ҳ. к. отлар билан тузилган семантик бутунлик *яқин, ортиқ, кам* каби даража миқдор равишлари билан кенгайиши мумкин. У вақтда семантик бутунликнинг от қисми жўналиш ёки чиқиш келишиги формасида бўлади.

Даража-миқдор равишларининг орттирилиши билан семантик бутунликдан англашиладиган конкрет миқдор ноаниқлашади. Масалан: *Хоразм область партия-ҳўжалик активининг йиғилиши давлатга пландан ташқари 20 минг тоннадан ортиқ пахта сотишга қарор қилди* (газетадан). *«Красная заря» пахта қабул қилиш пунктида суткасига 30—40 тоннадан кам пахта қурилмоқда* (газетадан) ва ҳ. к.

4. Саноқ сон+пайт-миқдор билдирувчи *соат, кун, сутка, ҳафта, ой, йил* каби отлар+мураккаб сўз бирикмасининг ҳоким сўзи. Масалан: *икки соат ишлади, уч кун ишлади, икки йил ўқиди* ва ҳ. к.

Бу мураккаб сўз бирикмаларида семантик бутунлик ҳаракатнинг аниқ қанча муддат давом этганлигини билдиради. Семантик бутунликнинг от қисми бош келишиқда бўлади.

Семантик бутунликнинг от қисми фақат бош келишиқ формасида эмас, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиқ формаларида ҳам бўла олади. Бу, албатта, семантик бутунликнинг ҳоким сўзи феълнинг семантикаси билан боғланган бўлиб, турли келишиқ формаларининг қўлланиши билан мураккаб сўз бирикмасининг маънолари ҳам бир-биридан фарқланади. Масалан: *икки соатга келди, икки соатда келди; икки йилга келди, икки йилда келди; икки йилга кетди, икки йилда кетди; ўқишга кетганига икки йилдан ошди; икки кунга келди, икки кунда бажарди; икки йилга ўтди, икки йилда ўтди, икки йилдан ўтди; Сиз икки ойни гапирасиз, Феруза* (Х. Фулом) ва ҳ. к.

Семантик бутунликнинг от қисми тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиқ формаларидан бирини олгани ҳолда феълнинг сифатдош формаси билан муносабатга кириши ва у билан бир семан-

бу бутунлик ҳосил қилгани ҳолда кейинги сўз — ҳоким сўз билан муносабатта кириши мумкин. Бу вақтда семантик бутунликнинг тарвини яна ҳам кенгайган бўлади. Масалан:

*Беш йилни ўз ичига олган план,
Беш йилда бажариладиган план,
Беш йилга мўлжалланган план,
Беш йилдан ўтмай бажариладиган план,
Беш йилда бажарилиши керак бўлган план* ва ҳ. к.

Бу семантик бутунлик бундан кўра ҳам кенгайган бўлиши мумкин. Аввал: *Мана, орадан икки ой ўтгандан кейин бирдан саволга ҳожат қолмади* (Ҳ. Фулом).

Бу семантик бутунликлар *илгари, аввал, бурун, кейин, сўнг, бери*, *беш* каби равиш + кўмакчилар билан ёки III шахс эгалик ва ўрин-пайт келишиги аффиксини олган *ичида, давомида, мобайнида* каби кўмакчилар билан қўлланиб кенгайиши мумкин. Бунда семантик бутунликнинг қисми маъно талабига кўра мураккаб сўз бирикмасиши ҳоким қисми — феъллар ифодаланган ҳаракатнинг қанча муаллаф олдин ёки кейин юз берганини ёки қанча муддат давом этганини билдиради. Масалан: *Қизик, бошқа шафтолилардан бири хуфта илгари гуллайди-ю, яна ҳаммадан кейин, мезон ўрталарига бориб пишади* (М. Исмоилий). *Қардош Совет Қозоғистони шонли 50 йил ичида экономика, фан, санъат, адабиёт ва бошқа соҳаларда жуда катта ютуқларга эришди* (газетадан). *Саудия Арабистонининг авиацияси сўнги уч кун мобайнида Жанубий Йман қўшинларининг позицияларига 24 марта ҳужум қилди* (газетадан).

Бу тип семантик бутунликлар *-ги* аффиксини олган *сўнг, кейин, охири* каби равишларни олиб кенгайиши ҳам мумкин. Масалан: *Колхозимиз сўнги уч йил мобайнида пахтадан муттасил мўл ҳосил етказиб келмоқда* (газетадан). *Кейинги ўн йил ичида шаҳарнинг туси бутунлай ўзгариб кетди* ва ҳ. к.

Семантик бутунлик кўрсатиш олмошларини олиб кенгайиши ҳам мумкин. *Аввал, бурун, илгари* каби равиш кўмакчилар билан тузилган семантик бутунлик олдидан чиқиш келишигидаги *бу* олмоши (бундан) келтирилиб, семантик бутунликдан англашилган пайт ёки миқдорнинг қачон бошланганини билдиради.

Масалан: *У бундан уч йил аввалги Тоштемирга ўхшашига ҳам, Ҳанифанинг юраги бу кекса солдатнинг Тоштемир эканига ишонди* (Ҳ. Фулом).

Эгалик, ўрин-пайт аффиксларини олган — *ичида, давомида, мобайнида* от кўмакчилар билан тузилган семантик бутунликлар олдидан *шу, ўша* каби олмошлар келтирилиб, семантик бутунликдан англашилган пайт ёки миқдор маъноси таъкидланади. Масалан: *Ҳасанали шу беш кун ичида маҳбусларнинг нажотлари йўлида қора пуллик иш чиқара олмаганидек, бундан кейин ҳам биринчи қила олишига кўзи етмай қолди* (А. Қодирий). *Урганч районидан машғал Ленин номли колхоз шу тўрт йил мобайнида давлатга 17775 тонна «оқ олтин» етказиб берди* (газетадан).

Мураккаб сўз бирикмасининг семантик бутунлик томондан изоҳланаётган феъл қисми сифатдош ёки равишдошлардан бўлса, у сифатдош ёки равишдош ҳам шу семантик бутунлик таркибига киради ва ҳаммаси бутунлигича бошқа бир сўзга нисбатан аниқловчи ёки ҳал вазифасини бажаради. Масалан: *Ҳанифа ўзининг столида хира ёниб турган керосин чироқ олдида Тоштемирнинг бундан олти ой аввал келган хатини ўқиб ўтирарди* (Ҳ. Ғулом). *Бу ишларни у бундан беш йил илгари бажариб тугатган эди* (газетадан). *Колхоз раёнидаги шундай беш йил ичида қилинадиган ишларнинг қатъий плагини белгилаб чиқди* (газетадан).

Саноқ сон — пайт-миқдор билдирувчи отлардан тузилган семантик бутунликнинг от қисми -лик аффиксини олиб белги билдирувчи сўзга айланиши ва семантик бутунлик кейинги отга — ҳоким сўзга нисбатан аниқловчи вазифасини бажариши мумкин. Масалан: *икки кунлик иш ҳақи, уч ойлик мажбурият, беш йиллик план* ва ҳ. к. Баъзан -лик аффикси, юқоридаги мисоллардаги каби, ясовчилик родини бажармай, семантик бутунликдан англашилган маънони таъкидлаш учун ҳам қўшилиши мумкин. Масалан: *Уч-тўрт дақиқалик сукутдан кейин Отабек тилга кирди* (А. Қодирий).

Қиёсланг: *Уч-тўрт дақиқа сукутдан кейин...*

уч-тўрт дақиқалик сукутдан кейин...

5) саноқ сон + қиймат ўлчови *чақа, танга, тийин, сўм* ва ҳ. к. Масалан: *ҳар биримизга кулбамизда нечта оғиз қараб турибди, икки танга рўзғорга урвоқ ҳам бўлмайди* (Ҳ. Ғулом).

Бу семантик бутунлик кўпинча *пул* сўзига аниқловчи бўлиб келиб бутунлигича семантик бутунлик ҳосил қилади. Масалан: *Тоштемирнинг белбоғида олти танга пули қолди* (Ҳ. Ғулом).

Семантик бутунликнинг от қисми *сўм* сўзига -лик аффикси қўшилганда, бу семантик бутунлик аниқланмиш — ҳоким сўз орқали ифодаланаётган предметнинг қийматини билдиради. Масалан: *беш сўмлик материал, икки сўмлик конверт; Трест қисқа муддат ичида бир миллион сўмлик қурилиш-монтаж ишларини божаради* (Газетадан) ва ҳ. к.

6) Саноқ сон + сон билан санаш мумкин бўлган предметни билдирувчи от + лик аффикси.

Бу семантик бутунлик ўша сон билан санаб бўладиган предметнинг миқдорини билдиради ва аниқланмиш от орқали ифодаланган предметни ўша миқдорга кўра аниқлайди. Масалан: *100 минг кишилик стадион; уч минг ўринлик клуб; 200 квартиралик уй, 500 варақлик китоб, 50 минг сўзлик луғат, саккиз соатлик иш куни* ва ҳ. к.

7) саноқ сон + соат сўзи. Бу семантик бутунлик ҳаракат билдирувчи сўз билан муносабатга киради ва ўша ҳаракатнинг қанча муддат давом этганлигини билдиради. Семантик бутунликнинг от қисми маъно талабига кўра бош, тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиқ формаларидан бирида бўла олади. Масалан: *уч соат ишлади, уч соатга кетди, уч соатда келди, уч соатдан ўтди* ва ҳ. к.

Баҳоси 90 т.